

ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ ΙΑ΄ ΣΥΝΑΞΕΩΣ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΒΙΒΛΙΚΩΝ ΘΕΟΛΟΓΩΝ

Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΠΑΡΑΚΑΤΑΘΗΚΗ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΠΑΥΛΟΥ

ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ



ΛΕΥΚΑΔΑ 25 - 28 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 2003

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2004

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος της εκδοτικής επιτροπής	5
Πρόλογος του Κοσμήτορα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καθηγητή κ. Χρήστου Οικονόμου	7
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	9

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΕΙΣ – ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ

Μήνυμα του μακαριωτάτου αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος κ. Χριστοδούλου	13
Προσφώνηση Μητροπολίτου Λευκάδας και Ιθάκης κ. Νικοφόρου	14
Χαιρετισμός ηγουμένου Ιεράς Μονής Φανερωμένης κ. Νικηφόρου	15
Χαιρετισμός Νομάρχη Λευκάδας κ. Χρήστου Λαζάρη	20
Προσφώνηση του Δημάρχου κ. Γεωργίου Γρηγόρη	22
Χαιρετισμός του Κοσμήτορα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καθηγητή κ. Χρήστου Κ. Οικονόμου	23
Προσφώνηση του Προέδρου Τμήματος Θεολογίας Α.Π.Θ. κ. Ιωάννη Κογκούλη	26
Προσφώνηση του Προέδρου της Ελληνικής Εταιρείας Βιβλικών Σπουδών κ. Ι. Γαλάνη	22

ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ

ΣΑΒΒΑ ΑΓΟΥΡΙΑΔΗ, Η φύση της αίρεσης που καταπολεμούν οι ποιμαντικές επιστολές	31
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΑΤΜΑΤΖΙΔΗ, Οι ηθικές προτροπές για τον πλούτο και τους πλουσίους στο Α΄ Τιμ. 6 και η Καινοδιαθηκική ηθική	41

ΠΕΤΡΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, Μετανεωτεरिकότητα, σταυρική θεολογία και οι συνέπειές τους για τις ποιμαντικές επιστολές	.85
ΙΩΑΝΝΗ ΓΑΛΑΝΗ, Η χρήση των ποιμαντικών επιστολών στα έργα των εκκλησιαστικών συγγραφέων της ανατολικής εκκλησίας101
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΝΤ. ΓΑΛΙΤΗ, Οι ποιμαντικές επιστολές στη σύγχρονη έρευνα113
ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΔΕΣΠΟΤΗ, Η Χριστολογία των ποιμαντικών επιστολών131
ΔΑΜΙΑΝΟΥ ΔΟΪΚΟΥ, «Χήρας τίμα τὰς ὄντως χήρας» (Α' Τιμ. 5, 3-16)151
ΘΩΜΑ ΙΩΑΝΝΙΔΗ, Οι ύστεροι καιροί και οι έσχατες ημέρες στις Α' και Β' προς Τιμόθεον επιστολές163
ΙΩΑΝΝΗ ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, Η σωτηριολογία των ποιμαντικών επιστολών193
ΧΡΗΣΤΟΥ ΚΑΡΑΚΟΛΗ, «Λέγοντες τὴν ἀνάστασιν ἤδη γεγονένα» (Β' Τιμ. 2, 18). Ερμηνευτική, συγκριτική και θεολογική θεώρηση μιας εσχατολογικής παρεκτροπής205
DIMITAR POPMARINOV KIROV, Godlessness according to 2 Timothy 3.1-9 and ps. 13(14). Some biblical and theological attitudes in the light of the situation in a postcommunist society225
ΑΝΝΑΣ ΚΟΛΤΣΙΟΥ – ΝΙΚΗΤΑ, Το «κάτοπτρον επισκόπου» στις ποιμαντικές επιστολές και το γραμματειακό του πλαίσιο241
VASILE MIHOC, The mission in the pastoral letters265
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Επόψεις της «Παλείου» ρητορικής στις δυο προς Τιμόθεον επιστολές	...287
ΚΥΡΙΑΚΟΥΛΑΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Η σημασιολογία της λ. ὑγιαίνω στις ποιμαντικές επιστολές305
ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΠΑΡΝΑΚΗ, «'Από βρέφους τὰ ἱερά γράμματα οἶδας» (Β' Τιμ. 3, 15). Η θρησκευτική αγωγή του παιδιού στον ιουδαϊσμό335
ΣΤΕΡΓΙΟΥ ΣΑΚΚΟΥ, Ένα εκκλησιαστικό αξίωμα για τη γυναίκα (Α' Τιμ. 5, 3-16)361
π. ΙΩΑΝΝΟΥ ΣΚΙΑΔΑΡΕΣΗ, Η Β' προς Τιμόθεον: Κύκνειο άσμα και διαθήκη του απ. Παύλου;393

ΑΝΝΑΣ ΚΟΛΤΣΙΟΥ – ΝΙΚΗΤΑ
Λέκτορα Τμήματος Θεολογίας Α.Π.Θ.

ΤΟ «ΚΑΤΟΠΤΡΟΝ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ» ΣΤΙΣ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΚΑΙ ΤΟ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΚΟ ΤΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟ

Ἡ ἰδιαιτέρη γοητεία τοῦ ἐπιστολογραφικοῦ εἴδους ἔγκειται σὸ
ὅτι παρέχει δυνατότητες διασταύρωσης λογοτεχνικῶν εἰδῶν, μιὰ
διάσταση πού καθιστᾷ τὸ οὕτως ἢ ἄλλως ἔλκυστικό αὐτὸ γραμματει-
ακὸ εἶδος ἀκόμη πιὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ἔρευνητή. Ὁ Ἀπόστολος
Παῦλος, ὁ εἰσηγητὴς τῆς χριστιανικῆς ἐπιστολογραφίας¹, στὴν *Α΄*
Πρὸς Τιμόθεον 3,2-7 καὶ στὴν *Πρὸς Τίτον* 1,7-9 *Ἐπιστολή* του μᾶς
δίνει ἕναν κατάλογο μὲ τὶς ἰδιότητες-ἀρετὲς πού πρέπει νὰ ἔχει καὶ
τὰ ἐλαττώματα πού πρέπει νὰ ἀποφεύγει ἕνας ἐπίσκοπος καὶ ἔτσι
«σκιαγραφεῖ» τὴν εἰκόνα του. Ἡ ἔρευνα ἔχει ἐπισημάνει ὅτι πίσω
ἀπὸ τὴν περιγραφή αὐτὴ τοῦ Παύλου ὑπάρχει ἕνα γραμματειακὸ
ὑπόβαθρο πού ἐντοπίζεται σὲ διάφορα λογοτεχνικά εἶδη, ὅπως εἶναι
ὁ πανηγυρικός (ἢ ἐγκώμιο), ἡ παραίνεση, ἡ βιογραφία². Πρόκειται
εἰδικότερα γιὰ περιγραφή μορφῶν μὲ ἀπαρίθμηση ἀρετῶν –οἱ
ὁποῖες μάλιστα ἀρκετὰ συχνὰ δὲν σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὴν ἰδιότητα
τῶν μορφῶν αὐτῶν–, πού χρωματίζεται ἔντονα ἀπὸ τὴ γλώσσα τῆς

1. Οἱ παύλειες ἐπιστολὲς συγκεντρῶνουν ὅλα τὰ χαρακτηριστικά τοῦ
εἴδους αὐτοῦ, βλ. Ν. Λούβαρις, *Εἰσαγωγή εἰς τὰς περὶ Παύλου σπουδὰς*,
Ἀθῆναι 21960, σ.145 ἔξ. καὶ Ι. Καραβιδόπουλος, *Εἰσαγωγή στὴν Καινὴ*
Διαθήκη, Βιβλικὴ Βιβλιοθήκη 1, Θεσσαλονίκη 21998, σ. 269.

2. Βλ. Μ. Dibelius-H. Konzelmann, *The Pastoral Epistles*, (ἀγγλ. μετάφρ.
ἀπὸ τοὺς Ph. Buttolph καὶ A. Yarbro), Φιλαδέλφεια 1972, σ. 50.

ἠθικῆς φιλοσοφίας. Ἡ παρουσίαση αὐτὴ στὴ βιβλιογραφία χαρακτηρίζεται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀρεταλογία, διδασκαλία ἀρετῶν ἢ κατάλογος καθηκόντων³. Οὐσιαστικά ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἕναν κατάλογο «ἀρετῶν», τὸν ὁποῖο οἱ διάφοροι συγγραφεῖς πολλὲς φορὲς «ἀντιγράφουν» – λιγότερο ἢ περισσότερο προσαρμοσμένο στὴν ἐκάστοτε περίπτωση.

Χωρὶς νὰ διαφωνοῦμε μὲ τὶς παραπάνω ἀπόψεις, ἐκτιμοῦμε ὅτι ἡ ἀπαρίθμηση τῶν χαρακτηριστικῶν-ἀρετῶν τοῦ ἐπισκόπου ἀπὸ τὸν Παῦλο στὰ χωρία ποὺ προαναφέραμε δὲν σχετίζεται μόνον γενικὰ μὲ τὸ γραμματειακὸ αὐτὸ ὑπόβαθρο οὔτε εἶναι ἀπλὰ ἀποτέλεσμα τῆς τάσης τοῦ Παύλου νὰ παρουσιάζει μὲ καταλογογραφικὸ τρόπο κάποια χαρακτηριστικά⁴. Ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἑθνῶν δημιούργησε ἐδῶ, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἕνα «κάτοπρον ἐπισκόπου»⁵ στὸ πλαίσιο τοῦ γραμματειακοῦ εἶδους ποὺ εἶναι γνωστὸ ὡς «κάτοπρον ἡγεμόνου»⁶ καὶ ἀπα-

3. Βλ. Dibelius-Konzelmann, ὄπ.π., σ. 50· I. H. Marshall, *A Critical and Exegetical Commentary on the Pastoral Epistles*, Ἐδιμβούργο 1999, σ. 147.

4. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἀπὸ τὰ λογοτεχνικά χαρακτηριστικά τοῦ κειμένου τῆς Καινῆς Διαθήκης. Καταλογογραφικὴ ἀπαρίθμηση π.χ. ἠθικῶν ἀδυναμιῶν τῶν εἰδωλολατρῶν ἀπὸ τὸν Παῦλο βλ. Ρωμ. 1,29 ἔξ. καὶ Γαλ. 5,19. Βλ. σχετικὰ Marshall, ὄπ.π., σ. 147 σημ. 4. Στὶς ποιμαντικὲς ἐπιστολὲς λ.χ. ἀπαντῶνται καὶ ἄλλοι δύο κατάλογοι: Β' Τιμ. 2,24-25· Α' Τιμ. 3,8-12· ὁ πρῶτος κατάλογος ἀναφέρεται στὸν δούλο καὶ ὁ δευτέρος στὸν διάκονο. Μία συγκριτικὴ παρουσίαση τῶν τεσσάρων καταλόγων βλ. στὸν Α. Τ. Hanson, *The Pastoral Epistles*, Λονδίνο 1987, σ. 173.

5. Ὁ Γ. Α. Γαλίτης (*Ἡ πρὸς Τίτον ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. Ὁ ποιμένας καὶ οἱ αἵρετικοί*, [Ἑρμηνεῖα Καινῆς Διαθήκης 12γ], Θεσσαλονίκη 1995³, σ. 172) γιὰ τὸ στίχο 1,6 σημειώνει ὅτι οἱ ἰδιότητες ποὺ ἀπαριθμοῦνται «ἀποτελοῦν τὸν καθρέπτη (Bischofsspiegel, DIBELIUS) τοῦ ἀληθινοῦ πρεσβυτέρου». Ὡστόσο τὸ RLAC (τ. 2, 1954, λήμμα «Bischofsspiegel») μᾶς παραπέμπει στὸ –μὴ ἐκδεδομένο ἀκόμη– λήμμα «Pflichtenlehre», δηλ. στὴν ἔννοια ποὺ γνωρίζουμε ἤδη ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία ὡς «διδασκαλία καθηκόντων» πρὸβλ. Marshall, ὄπ.π., σ. 147.

6. Ὁ ὅρος «κάτοπρον ἡγεμόνου» ὡς τίτλος ἔργου ποὺ ἔχει στόχο νὰ συμβουλέψει ἕναν ἡγεμόνα ἢ βασιλιά ἐμφανίζεται μόνον γύρω στὸν 12ο αἰώνα. Παραδείγματα: Gottfried von Viterbo: *Speculum regum* (1180/83), Watriquet de Couvin: *Le mireoirs as princes* (1327), Simon Islip: *Speculum regis* (1337/49), Alvarus Pelagius: *Speculum regum* (1341/44), Robert Gervais:

ντάται συχνά στο ἑλληριστικό περιβάλλον αὐτῆς τῆς ἐποχῆς⁷.

Τό Κάτοπτρον Ἡγεμόνος ἀποτελεῖ ἓνα συγκεκριμένο λογοτεχνικό εἶδος πού περιέχει συμβουλές ἢ ἀπαριθμεῖ ἀρετές ἡγεμόνων καί ἀκολουθεῖ σταθεροὺς κανόνες καί παραδόσεις, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι μπορεῖ πράγματι νὰ ἐκφράζεται μέσα ἀπὸ ποικίλα ἀπὸ μορφολογικὴ ἀποψη κείμενα, ὅπως εἶναι ἓνας ἐγκωμιαστικός λόγος, μιὰ παραινετικὴ πραγματεία ἢ μιὰ διογραφία.

Τὸ εἶδος ἀνάγει τὶς ἀρχές του σὲ πολὺ παλιές ἐποχὲς στὴν Ἄνω Ἀνατολή, τὴ Μεσοποταμία⁸, τὸ Ἰσραὴλ καί τὴν ἀρχαῖκὴ καί κλασικὴ Ἑλλάδα, γνωρίζει ὅμως ἰδιαίτερη ἀνθησιὴ κατὰ τὴν ἑλληνι-

Speculum morale regium (1384). Ὁ τίτλος «speculum» γενικά στὸν Μεσαίωνα χαρακτηρίζει ἓνα ἔργο πού λειτουργεῖ ὡς ἐγχειρίδιο. Ὅπως ἀπέδειξε ὁ R. Bradley, «Backgrounds of the title Speculum in medieval literature», *Speculum* 29 (1954) 100/15, ὁ χαρακτηρισμὸς τελικὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν τίτλο «Speculum de sacra Scriptura», τὸν ὁποῖο ἔδωσε πιθανὸν ὁ ἴδιος ὁ Αὐγουστίνος σὲ ἓνα δικὸ του ἀνθολόγιο ἀγιογραφικῶν κειμένων (*PL* 34, 887/1040). Ἄλλωστε ὁ τίτλος αὐτὸς συμφωνεῖ μὲ τὴ ρῆσι τοῦ Αὐγουστίνου «*omnia enim quae hic conscripta sunt speculum nostrum sunt*», *Enarr. in Psalm.* 30,3,1 CCL 38,213. Βλ. P. Hadot, «Fürstenspiegel», *RLAC* 8 (1972) 555 ἔξ. Ἀπὸ τὴ διδλογραφία ὅσον ἀφορᾷ τὸ Κάτοπτρον Ἡγεμόνος, γιὰ τὴν Ὑστερὴ Ἀρχαιότητα βλ. J. Straub, *Das Herrscherideal der Spätantike*, Βερολίνο 1939, καί γιὰ τὸν Μεσαίωνα βλ. J. Röder, *Das Fürstenbild in den mittelalterlichen Fürstenspiegeln*, διδακτ. διατρ., Münster 1933, W. Berges, *Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters*, Schriften des Reichsinstituts für ältere deutsche Geschichte, τ. 2, Λειψία 1935, und Fr. Bittner, *Studien zum Herrscherlob in der mittellateinischen Dichtung*, Volkach 1962.

7. Ὅπως σημειώνει ὁ Λούβαρις, ὅπ.π., σ. 252 σημ. 7, ὁ Friedrichsen (*I Κορινθ.* 13. *Ein christlich-stoische Diatribe*, Sonderheft der Theolog. Studien und Kriterien 1922) -ὁ ὁποῖος μελέτησε τὶς ἐπιδράσεις ἑλληριστικῶν ἐννοιῶν καί γλωσσικῶν χηρήσεων στὸν Παῦλο- θεωρεῖ πῶς ὁ κατάλογος π.χ. τῆς Β' Κορ. 11,23 ἀποτελεῖ προσαρμογὴ στὸ ὕφος τῶν «Res gestae» τῶν αὐτοκρατόρων ἡδὴ ὅμως ὁ Heinrich (*Der litterarische Charakter der neutestamentlichen Schriften*, 1898) διερευνᾷ τὶς εἰδολογικὰ σχέσεις μεταξὺ βιβλίων τῆς Καινῆς Διαθήκης καί λοιπῆς γραμματείας, βλ. Λούβαρις, ὅπ.π., σ. 251.

8. Τὰ πρῶτα Κάτοπτρα ἐμφανίζονται στὴν Αἴγυπτο καί Μεσοποταμία καί εἶναι κυρίως αὐτοπανηγυρικοὶ λόγοι· οἱ Φαραῶ ἀφηγοῦνται τὰ δικὰ τους κατορθώματα καί ἀποδίδουν στὸν ἑαυτὸ τους ἐπίθετα πού συχνὰ ἔχουν ἠθικὴ σημασία. Βλ. Hadot, ὅπ.π., σ. 556-564.

στική περίοδο και μάλιστα κατά τὸν πρῶτο π.Χ. καὶ τὸν πρῶτο μ.Χ. αἰώνα⁹. Αὐτὰ τὰ χρόνια, καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν Κυνικῶν καὶ τῶν Στωικῶν, συντίθενται πολλὰ κείμενα μὲ ὀδηγίες κυρίως πρὸς βασιλεῖς, οἱ ὁποῖοι καλοῦνται νὰ εἶναι σοφοὶ καὶ νὰ κοσμοῦνται μὲ θείες ἀρετές. Βέβαια, ὅπως εἶναι φυσικό, πάρα πολλὰ στοιχεῖα ἢ ἑλληνιστική παράδοση τὰ ἀντλήσε ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ καὶ κλασικὴ παράδοση. Τέλος, χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸ ἑλληνιστικὸ Κάτοπτρον Ἡγεμόνος εἶναι ὅτι προσπαθεῖ νὰ κάνει μιά συστηματικὴ παρουσίαση συνδέοντας πολιτικὲς θεωρήσεις μὲ κοσμολογικὲς, ἀφοῦ ὁ βασιλιάς εἶναι γιὰ τὸ κράτος ὅ,τι ὁ Δίας γιὰ τὸ σύμπαν.

Οἱ παραπάνω γραμματολογικὲς διαπιστώσεις, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐπισήμανση ὅτι ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἐπισκόπου ποὺ παραθέτει ὁ Παῦλος διατυπώνονται μὲ λέξεις ἄραξ λεγόμενες στὴν Καινὴ Διαθήκη ἢ λέξεις ποὺ ἀπαντῶνται μόνο στὶς ποιμαντικὲς ἐπιστολὲς τοῦ Ἀποστόλου τῶν Ἑθνῶν, ἔστρεψαν τὴν ἔρευνά μας στὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, μὲ στόχο νὰ διερευνήσουμε ἂν τὰ κείμενα αὐτὰ μποροῦσαν νὰ ἔχουν ἀποτελέσει τὸ γραμματικὸ τους πλαίσιο ἀλλὰ καὶ τὸ γλωσσικὸ τους ὑπόβαθρο. Ἔτσι, ἀπὸ τὴν περιήγησή μας στὴ γραμματεία τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου θὰ σημειώσουμε ἐδῶ τοὺς σταθμοὺς ἐκείνους ποὺ σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὸ στόχο ποὺ θέσαμε¹⁰.

Ὁ πρῶτος συγγραφέας ποὺ δηλώνει πὼς συνέθεσε μίαν συλλογὴ συμβουλῶν πρὸς ἡγεμόνα μὲ σκοπὸ νὰ λειτουργήσῃ ὡς «κάτοπτρο» εἶναι ὁ φιλόσοφος Σενέκας στὸ ἔργο του *De clementia*, μὴ πραγματεία γραμμὴν τὸ 55-56 μ.Χ. Ἀπὸ χρονολογικὴ ἄποψη βρισκόμαστε στὸν περίγυρο τοῦ Παύλου¹¹. ἄλλωστε στὸ νοῦ τίνας δὲν ἔρχεται ἢ

9. Βλ. Hadot, ὅπ.π., στ. 580 ἔξ.

10. Κάτοπτρα ἀπαντῶνται καὶ στὴν Παλαιὰ Διαθήκη, ἰδιαίτερα μάλιστα –μὲ ἑλληνιστικὲς ἐπιρροές– στὴ Σοφία Σολομῶντος (βλ. Hadot, ὅπ.π., στ. 564-568)· θεωρώντας ὅμως ὅτι αὐτὰ ἀποτελοῦν «ὑπόβαθρο» καὶ ὄχι «πλαίσιο» γιὰ τὸν Παῦλο, δὲν θὰ τὰ περιλάβουμε στὴν ἐξέτασή μας.

11. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος «ζει καὶ ἀναπνέει τὸν ἴδιο τρομερὸ ἀέρα μὲ τὸν φιλόσοφο Σενέκα. Εἶναι πολὺ εὐκόλο νὰ παραθέσει κανεὶς πλῆθος παράλληλα ἀπὸ τὶς Ἐπιστολὲς του, ποὺ προϋποθέτουν τὴν προβληματικὴ τοῦ ἴδιου κόσμου», Σ. Α. Ἀγουρίδης, «Σενέκας καὶ Παῦλος. Δύο σύγχρονοι παραμυθητὲς τῆς ἀνθρωπότητας», στὸ: τοῦ ἴδιου, *Ἱστορία τῶν χρόνων τῆς Καινῆς Διαθήκης*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 145.

παράδοση πού θέλει οἱ δυὸ ἄνδρες νὰ ἔχουν ἀνταλλάξει κάποιες ἐπιστολές¹²; Ὁ Σενέκας, ἕνας φιλόσοφος πού εἶχε τὴν τύχη νὰ ὑλοποιήσει τὴν πλατωνικὴ οὐτοπία φιλοσόφου πού διαθέτει πολιτικὴ ἐξουσία, δημιουργεῖ στὸ ἔργο του αὐτὸ ἕνα Κάτοπτρον Ἑγεμόνου¹³, ὅπου ἐκθέτει τὶς βασικὲς ιδιότητες ἑνὸς καλοῦ ἡγεμόνα¹⁴. Δανειζόμενος ἀπὸ τὴ Ρητορικὴ τὴ μέθοδο νὰ διατυπώνεται ἡ προτροπὴ ὡς ἔπαινος¹⁵ καὶ συγχωνεύοντας ἀφενὸς τὴ ρωμαϊκὴ ἰδέα περὶ ἡγεμόνος μὲ τὶς ἑλληνικὲς ἀντιλήψεις περὶ βασιλείας¹⁶ καὶ ἀφετέρου τὸ ἰδεῶδες τοῦ *optimus princeps* τῆς πολιτείας τοῦ Κικέρωνα μὲ τὴν ἔννοια τῆς *clementia*, ὁδηγεῖται σὲ μιὰ ἰδεολογία περὶ μοναρχίας, ἡ ὁποία παραπέμπει στοὺς φιλοσόφους αὐτοκράτορες τοῦ 2ου αἰώνα. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἐπιχειρεῖ νὰ προβάλει στὸ ἔργο του *De clementia* τὴν εἰκόνα ἑνὸς Νέρωνα πού ἐνσαρκώνει τὸν στωικὸ βασιλιά, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν «τύρανο» Κλαύδιο, καὶ συμβουλεύει τὸν αὐτο-

12. Πρόκειται γιὰ μιὰ πλαστὴ ἀλληλογραφία ἀνάμεσα στὸν Σενέκα καὶ τὸν Ἀπόστολο Παῦλο, ἡ ὁποία χρονολογεῖται στὸν 4ο αἰώνα καὶ ἀφορηθῆκε ἀπὸ τὴν πληροφορία τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων (18,12-17), γιὰ τὴ συνάντηση τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Σενέκα Γαλλίωνα μὲ τὸν Παῦλο. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ σύνδεση τοῦ Σενέκα μὲ τὸν Ἀπόστολο τῶν Ἐθνῶν συνεισέφερε τὰ μέγιστα στὴ διάσωση καὶ προβολὴ τῶν ἔργων τοῦ Σενέκα.

13. Βλ. τὴν εἰδικὴ μελέτη Τ. Adam, *Clementia Principis. Der Einfluß hellenistischer Fürstenspiegel auf den Versuch einer rechtlichen Fundierung des Principats durch Seneca*, Στουτγάρδη 1970.

14. Πολὺ συχνὰ ἡ εἰλικρινὴς παραίτηση πρὸς τὸν αὐτοκράτορα θέτει ἕνα ἠθικὸ ἰδεῶδες ἡγεμόνος πού ὑπερβαίνει κατὰ πολὺ τὶς προπαγανδιστικὲς ἀνάγκες τῆς στιγμῆς. Ἔτσι ὁ Κλαυδιανὸς στὸν πανηγυρικὸ του IV *Hon.*, στίχ. 214-352, ἐξυμνεῖ τὸν παπποῦ καὶ τὸν πατέρα τοῦ αὐτοκράτορα Ὀνωρίου καθὼς καὶ τὴν ἠπιότητα καὶ τὴ γενναιοδωρία τοῦ ἰδίου καὶ δημιουργεῖ ἕνα διαχρονικὸ Κάτοπτρον Ἑγεμόνος, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ κείμενο αὐτό, καὶ ἰδιαιτέρως οἱ στίχοι 299-302, ἀπετέλεσε τὸ συχνότερα παρατιθέμενο χωρίο σὲ μεταγενέστερα Κάτοπτρα Ἑγεμόνος, ὅπως π.χ. στὸ ἔργο *Policraticus* (1159) τοῦ Ἰωάννη ἀπὸ τὸ Salisbury (1180) ἢ τὸ *De cura reipublicae* τοῦ Φιλίππου ἀπὸ τὸ Leiden (λίγο μετὰ τὸ 1355)· βλ. σχετικὰ Α. Cameron, *Claudian, Poetry and Propaganda at the Court of Honorius*, Ὁξφόρδη 1970 (ἰδιαιτέρως γιὰ τὰ Κάτοπτρα βλ. σσ. 431-433).

15. Πρβλ. Ἀριστοτ. *Ρητ.*, 1,9 = 1367b 23 ἐξ.

16. Πρβλ. Ξενοφώντας *Κύρου Παιδεία* καὶ Ἰσοκράτους *Πρὸς Νικοκλέα*.

κράτορα να φανεί μεγαλόψυχος, παρουσιάζοντας ανάγλυφα μπροστά του το πρότυπο του καλού, συνετού και, κυρίως, έπεικούς μο-νάρχη.

«Θέλησα», σημειώνει αρχίζοντας το έργο του ο Σενέκας, «νά γράψω για την έπεικεια, για να λειτουργήσει αυτό που θά γράψω κατά κάποιον τρόπο σαν καθρέφτης»¹⁷. Στη συνέχεια παρατηρεί ότι ο ήγεμόνας είναι πατέρας και γιατρός των υπηκόων του¹⁸. Η έπεικεια άρμόζει στον ήγεμόνα, ό όποιος πρέπει να αντιμετώπιζει τους πολίτες όπως θά ήθελε ό ίδιος να τον αντιμετώπιζον οι θεοί.

“Ομως ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη μας παρουσιάζει και τό γεγονός ότι ό Σενέκας άναφερόμενος στον ήγεμόνα, άναφέρεται, όπως ό ίδιος διευκρινίζει, γενικά σ όποιον άσκει έξουσία και έξουσία, τονίζει¹⁹, έχει ό βασιλιάς στό λαό του, ό πατέρας στό παιδιά του, ό δάσκαλος στους μαθητές του, ό στρατηγός στους στρατιώτες του - και ό έπίσκοπος²⁰, θά προσθέταμε έμεις, στό ποίμνιό του. “Υπ’ αυτήν την έννοια τό Κάτοπτρον ‘Ηγεμόνος πού μάς παρέχει ό φιλόσοφος αυτός ύπερβαίνει τά όρια ένός συγκεκριμένου ήγεμόνα και σκιαγραφεί τό πορτρέτο κάθε ήγετικής μορφής. Στόχος του Σενέκα είναι τελικά να παρουσιάσει τις άρετές και τά έλαττώματα («*boni mores et vitia*») του καθενός πού έχει στό χέρια του κάποια έξουσία²¹.

17. *De clementia* 1,1,1. Πίσω από τά λόγια αυτά του Σενέκα βρισκείται βέβαια ή παράδοση του Κατόπτρου ‘Ηγεμόνος πού διαπιστώνουμε στην προγενέστερη ρωμαϊκή λογοτεχνία, π.χ. σέ έργα του Κικέρωνα όπως τό *Pro Marcello* και τό *Pro Ligario*.

18. *De clementia* 1,14-16 και 1,9,6· 1,17,1-2.

19. *De clementia* 1,16,2-3.

20. Για τη θέση και τό περιεχόμενο του όρου έπίσκοπος βλ. Dibelius-Conzelmann, όπ.π., σ. 54 έξξ. και Λ. Φιλλιπίδης, *‘Η πρώτη προς Τιμόθεον ποιμαντική έπιστολή του ‘Αποστόλου Παύλου*, ‘Αθήνα 1973, σσ. 182-187.

21. *De clementia* 1,22,3. Θά άξιζε να σημειώσουμε εδώ ότι πολλές φιλοσοφικές ιδέες προσλαμβάνουν στον Σενέκα έναν ιδιαίζοντα ρωμαϊκό χαρακτήρα. Κάτι ανάλογο ισχύει και για την *clementia*. Ένώ ή δίκαιη έπεικεια θά ήταν ή προσαρμογή της έτυμηγορίας στην *recta ratio*, ό Σενέκας ανατρέχει στη ρωμαϊκή πράξη και γι αυτόν ή *clementia* άποτελεί την άπόκλιση του δικαστή από την έσχατη ποινή· πρόκειται για μι άνομη άποψη πού σίγουρα συνδέεται με τις στωικές άντιλήψεις. ‘Ο Σενέκας «άξιώνει την έπεικεια ως τη σημαντικότερη άρετή ένός ήγεμόνα, αλλά με τον όρο αυτό έννο-

Μιά ἄλλη σημαντική ιδιότητα πού προβάλλεται ἀπό τὸν Σενέκα πλάι στὴν *clementia* εἶναι ἡ συμπάθεια πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, ἡ φιλανθρωπία: ἡ *humanitas*. Ἐπιπλέον ὁ ἴδιος φιλόσοφος ἤδη στὸ πρῶτο φιλοσοφικό του ἔργο, τὸ *De ira*, ἓνα συμβουλευτικό ἐπίσης κείμενο μὲ ἀποδέκτη τὸν αὐτοκράτορα Κλαύδιο γραμμένο πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος 52, τονίζει μιά τρίτη ιδιότητα, πού ἐπανέρχεται στὰ ἀντίστοιχα κείμενα: τὴν ἀποφυγὴ τῆς ὀργῆς, τὴν «ἀοργησία» τῶν ἑλληνιστικῶν κειμένων. Ἡ ὀργή, θὰ ἐπισημάνει, ἀποτελεῖ ἓνα ἐθελούσιο ἐλάττωμα («*voluntarium vitium*»), καὶ ὁ ἡγεμόνας πρέπει νὰ τὴν ἀποφεύγει καὶ νὰ εἶναι ἥπιος, πρῶος καὶ συγχωρητικός πρὸς τὸν ἀντίπαλο.

Οἱ τρεῖς βασικὲς αὐτὲς ιδιότητες πού διατρέχουν τὸ ἔργο τοῦ Σενέκα -ἡ ἐπιείκεια, ἡ φιλανθρωπία καὶ ἡ ἀποφυγὴ τῆς ὀργῆς, δηλ. ἡ προαότητα- ἐμελλαν νὰ χαράξουν μία διήκουσα γραμμὴ στὴ γραμματειακὴ πορεία τοῦ Κατόπτρου. Ἡ χριστιανικὴ γραμματεία, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Παύλου, κληρονόμησε καὶ υἱοθέτησε αὐτὲς τίς ιδιότητες. Τὰ ἔργα τοῦ Σενέκα ἄλλωστε διαβάζονταν ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἐπίδρασή τους στὴν Ἀρχαιότητα ἀλλὰ καὶ τὸν Μεσαίωνα καὶ τὰ Νεότερα Χρόνια²² ὑπῆρξε πολὺ μεγάλη: ἀρκεῖ νὰ ἀναφέρουμε ὅτι εἰδικὰ τὸ ἔργο του *De clementia* ὑπομνηματίστηκε μεταξὺ ἄλλων καὶ ἀπὸ τὸν Καλδῖνο²³.

Ἐνα ιδιαίτερα πλούσιο καὶ «ἐκφραστικό» Κάτοπτρον Ἠγεμόνος βρῖσκουμε σ' ἓναν ἄλλο συγγραφέα τῆς ἴδιας ἐποχῆς, τὸν Πλίνιο τὸν Νεότερο, γνωστό, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ ἀπὸ τίς Ἐπιστολές του πρὸς τὸν Τραϊανὸ σχετικά μὲ τοὺς Χριστιανούς²⁴. Στὸ πλαίσιο ἑνὸς πανη-

εἰ κατάργηση τῆς ἑοχατῆς ποινῆς» (βλ. M. Ehrler, «Ρωμαϊκὴ φιλοσοφία», στὸν Fritz Graf [ἐπιμ.], *Εἰσαγωγή στὴν ἀρχαιογνωσία*, τ. Β, Ρώμη, σ. 634).

22. Γιὰ τίς ἐπιδράσεις τοῦ Σενέκα στὴν Ἀρχαιότητα βλ. W. Trillitzsch, *Seneca im literarischen Urteil der Antike. Darstellung und Sammlung der Zeugnisse*, τ. 2, Ἀμστερνταμ 1971.

23. Βλ. L. Battles καὶ A. Malan Hugo, *Calvins Commentary on Senecas De Clementia, with Introduction, Translation and Notes*, Leiden 1969.

24. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀλληλογραφία πού ἀντήλλαξε ὁ Πλίνιος ὑπὸ τὴν ιδιότητά του ὡς ἑπαρχὸς τῆς Βιθυνίας μὲ τὸν αὐτοκράτορα Τραϊανὸ (γύρω στὸ 110) σχετικά μὲ τὰ προβλήματα καὶ τὸν τρόπο ἀντιμετώπισης τῶν Χριστιανῶν, βλ. J. von Ungern-Sternberg, «Ρωμαϊκὴ ἱστορία», στὸν Graf, ὅπ.π., σ. 469· πρὸβλ. ἐπίσης Σ. Ἀγουρίδη, «Ὁ χαρακτὴρ τῶν πρώτων κατὰ τῆς

γυρικού-ἐπιδεικτικού αὐτῆ τῆ φορὰ λόγου, ποὺ ἐκφωνήθηκε τὴν 1η Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους 100 ἐνώπιον τοῦ Τραϊανοῦ, ὁ Πλίνιος ἐξυμνεῖ τὸ βίο, τὶς στρατιωτικὲς ἱκανότητες καὶ τὶς ἡγεμονικὲς ἀρχὲς τοῦ Τραϊανοῦ καὶ ἐπικρίνει τὸν Δομιτιανό, ἐνῶ, ὅπως κάνει καὶ ὁ Σενέκας στὸ *De clementia*, προτείνει ἓνα ἰδανικὸ πορτρέτο ἀναφορικά μετὰ τὴν αὐτοκρατορική στάση καὶ συμπεριφορὰ. Ἡ ἀντιβολὴ τοῦ *princeps bonus* μετὰ τὸν *princeps malus* γίνεται ἀφορμὴ γιὰ τὴν παράθεση ἑνὸς πλουσιότατου καταλόγου ἀρετῶν ποὺ πρέπει νὰ κοσμοῦν τὸν αὐτοκράτορα μετὰ ταυτόχρονη ἀναφορὰ τῶν ἀντίστοιχων ἐλαττωμάτων, ἓνα στοιχεῖο ποὺ ἀποτελεῖ βασικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ Κατόπτρου Ἡγεμόνος καὶ ἀπαντᾶται καὶ στὸν Παῦλο. Μέσα ἀπὸ τὸν κατάλογο αὐτὸ ὁ Πλίνιος σκιαγραφεῖ ἓνα Κάτοπτρο ποὺ προσεῖλκυσε τὴν προσοχὴ τῆς Ὑστερῆς Ἀρχαιότητος καὶ τῶν μετέπειτα ἐποχῶν. Ὁ ἰδανικὸς *princeps*, ἐπισημαίνει ὁ συγγραφέας, εἶναι «*divinitus, constitutus, ab Iove ipso repertus electus est*»· ἐξαίρει πόσο μεγάλο δῶρο τῶν θεῶν εἶναι ὁ «*castus*» καὶ «*sanctus*» καὶ «*dis simillimus princeps*»²⁵.

Στὸν πλούσιο κατάλογο τῶν ἀρετῶν αὐτοῦ τοῦ ἡγεμόνα περιλαμβάνονται – συνοδευόμενες ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα ἐλαττώματα – οἱ ἀκόλουθες²⁶:

humanitas – superbia
 frugalitas – luxuria
 clementia – crudelitas
 liberalitas – avaritia
 benignitas – livor
 continentia – libido
 labor – inertia
 fortitudo – timor
 severitas – hilaritas
 gravitas – simplicitas
 maiestas – humanitas

¹ Ἐκκλησιας διωγμῶν καὶ ἡ περὶ τῶν Χριστιανῶν ἀλληλογραφία τοῦ Πλίνιου μετὰ τοῦ αὐτοκράτορος Τραϊανοῦ», στὰ *Βιβλικὰ μελετήματα*, τόμ. Β', σσ. 279-285.

25. *Panegyricus* 1,5 καὶ 1,4.

26. *Panegyricus* 3,4-5 καὶ 4,6-7.

Ἐο συγγραφέας συστήνει κυρίως τή moderatio ἢ modestia (σωφροσύνη), τῆς ὁποίας ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ humilitas (ταπεινοφροσύνη).

Γενικά, βέβαια, ὁ λόγος του ἐντάσσεται στό εἶδος τῶν πανηγυρικῶν, ἕνα εἶδος πού μπορεῖ νά ἀναγνωρίζεται καί νά ἐξιδανικεύει δεδομένες καταστάσεις, εἶναι ὁμως σέ θέση, ὡς Κάτοπτρον Ἡγεμόνος, νά ὑποδηλώνει καί τίς προσδοκίες τοῦ λαοῦ. Ὅταν ὁ ρήτορας ἀπεικονίζει τό πορτρέτο τοῦ ἡγεμόνα καί ἐπιλέγει τὰ θέματά του, παρέχει ταυτόχρονα καί ἕναν καθρέφτη τῆς ἱεραρχίας τῶν ἀξιῶν τῆς κοινωνίας του· εἶναι σάν νά κρατάει μπροστά ἀπό τόν ἡγεμόνα καί τήν κοινωνία τῆς ἐποχῆς του ἕνα κάτοπτρο καί νά ἐπισημαίνει ἀναλογίες ἀνάμεσα στόν μικρόκοσμο καί τόν μακρόκοσμο.

Στήν ἴδια ρωμαϊκή παράδοση ἀνήκει καί ὁ ρωμαῖος στωϊκός φιλόσοφος τοῦ 1ου αἰῶνα (30-100 μ.Χ.) Μουσόσιος Ροῦφος μέ τό ἐνδιαφέρον ἔργο του *Περί τοῦ ὅτι οἱ βασιλεῖς δεῖ φιλοσοφεῖν*. Οἱ ἀρετές τοῦ ἡγεμόνα κατά τόν Ροῦφο²⁷ εἶναι βασιικά ἢ φρόνηση καί ἀκολουθοῦν ἡ δικαιοσύνη, ἡ μετριοπάθεια, ἡ ἐγκράτεια, ἡ γενναϊότητα καί ἡ πειστικότητα. Παρά τό γεγονός ὅτι δέν εἶμαστε σέ θέση νά γνωρίζουμε πόσο σημαντική γιά τήν παράδοση τοῦ Κατόπτρου Ἡγεμόνος θά ἦταν αὐτή ἡ χαμένη σήμερα πραγματεία του²⁸, ὥστόσο μέ ἀρκετή δεβαιότητα μποροῦμε νά πούμε ὅτι ἀπηχῆσεις τοῦ ἔργου του θρῖσκονται στόν μαθητή του Δίωνα Χρυσόστομο²⁹, μέ τόν ὁποῖο περνάμε στό χῶρο τῆς ἐλληνικῆς γραμματείας.

Ἐο Δίων γεννημένος στήν Προῦσα γύρω στό 40 μ.Χ. (ζει μέχρι τό 120 μ.Χ.) ἀποτελεῖ μιὰ σημαντική πηγὴ γραμματολογικοῦ ὕλικου γιά τό λογοτεχνικό εἶδος πού ἐξετάζουμε. Οἱ *Βασιλικοί Λόγοι* τοῦ Δίωνα, ἀπό τοὺς ὁποίους δύο τουλάχιστον συντέθηκαν γιά νά ἐκφωνηθοῦν ἐνώπιον τοῦ Τραϊανοῦ, ἀποτελοῦν ἴσως τὰ πιό πλούσια Κάτοπτρα Ἡγεμόνος τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Ἡ παρουσίαση τῶν αὐτοκρα-

27. Βλ. Hadot, ὀπ.π., στ. 596.

28. Ἐο ἴδιος ὁ Μουσόσιος δέν μᾶς ἀφήσε γραπτὰ ἔργα. Ὅτι ἔχουμε προέρχεται ἀπό «σημειώσεις» τῶν παραδόσεών του πού κράτησε στά Ἐλληνικά ἕνας Ἕλληνας μαθητής του καί τίς ὁποῖες διέσωσε ὁ Στοβαῖος (βλ. Ρ. Κροῦ, *Λεξικό ἀρχαίων συγγραφέων, ἑλλήνων καί λατίνων*, [μετάφρ. Δ. Λυπουρλή καί Α. Τρομάρα], Θεσσαλονίκη 1996, στ. 330-331).

29. Βλ. F. Trisoglio, «Le idee politiche di Plinio il Giovane e di Dione Crisostomo», *PPol* 5 1972, 3-43.

τορικῶν ἀρετῶν γίνεται μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε ὁ αὐτοκράτορας μᾶλλον νὰ κολακεύεται μὲ τὴν ἐντύπωση πὼς κατέχει τὶς ἀρετὲς αὐτές, παρὰ νὰ συνειδητοποιεῖ πὼς πρέπει νὰ ἐπιδιώξει τὴν ἀποκτησὴ τους. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ συγγραφέα, διαπιστώνουμε ὅτι κάνει μιὰ σοβαρὴ προσπάθεια νὰ ἐφαρμόσει ἑλληνιστικὲς θεωρίες γιὰ τὴ μοναρχία στὸ ρωμαϊκὸ αὐτοκρατορικὸ σύστημα.

Εἰδικότερα, ὁ πρῶτος Λόγος τοῦ Δίωνα ἀποτελεῖ ἓνα Κάτοπτρον Ἡγεμόνος προσανατολισμένο πρὸς τὸν Ὅμηρο. Ἡ ἀπαρίθμηση τῶν βασιλικῶν ἀρετῶν στὸ Λόγο αὐτὸ συνθέτει ἓνα ἑλληνιστικὸ πανόραμα ἀρετῶν, ποῦ ἀντιστοιχεῖ στὸ πρότυπο τῆς ἐποχῆς. Ἐκτὸς τῶν ἄλλων, εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ παρομοίωση τοῦ ἡγεμόνα μὲ «ποιμένα τῶν λαῶν», μιὰ παρομοίωση ποῦ ἐπανερχεται πολὺ συχνὰ στὸ ἔργο³⁰, ὁ συγγραφέας σημειώνει ἤδη στὴν ἀρχὴ τοῦ λόγου: «*φέρε εἴπωμεν τά τε ἦθη καὶ τὴν διάθεσιν τοῦ χρηστοῦ βασιλέως, νομέα καὶ ποιμένα τῶ ὄντι τῶν λαῶν γιγνόμενον*»³¹.

Ἀπὸ τὶς ἀρετὲς τοῦ καταλόγου αὐτοῦ ξεχωρίζουμε τὶς ἑξῆς: φόβος θεοῦ, μέριμνα γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, ἀφιλάργυρος, φιλόπονος, εὐεργετικὸς, φιλόανθρωπος, ἐγκρατής, ἡμερος, ἴλεως, πρᾶος, συνεισότης, εὐνοὺς, εὐεργέτης, φοβερὸς γιὰ τοὺς πολεμίους, ἐμπνέων ἐμπιστοσύνη στοὺς φίλους, ἀπλός, φιλαλήθης, φρόνιμος, φιλότιμος, εἰρηνικὸς, φιλοπολίτης, φιλέταιρος, φιλοστρατιώτης, ἄκονος, χρηστός, σῶφρων, ἀνδρεῖος, δίκαιος, εὐγνώμων, μετὰ γνώμης πράττων,

30. Ἡ θεματολογία τοῦ ἡγεμόνος ὡς ποιμένος λαῶν ἀντικατοπτρίζει ταυτόχρονα μιὰ παλιὰ Ἰουδαϊκὴ παράδοση: ὁ Γιαχβὲ στὴν Παλαιὰ Διαθήκη εἶναι ποιμὴν καὶ βασιλεὺς (βλ. π.χ. Μιχαίας 7,14· Ἱερεμίας 23,3 ἐξ· Ψαλμ. 22,1·4· 27,9· 73,1· 78,13· 79,2· 99,3). Γιὰ τὸν Ἰουδαῖο ὁ βασιλιάς ἦταν ὁ ἐκλεκτὸς τοῦ Γιαχβὲ καὶ ὁ λαὸς περιέμενε ἀπὸ ἓναν βασιλιά μόνον θετικὰ στοιχεῖα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τοὺς «*βασιλικούς Ψαλμούς*», λ.χ. τὸν Ψαλμ. 45 (44), βλ. Δ. Καϊμάκης, *Ψαλῶ τῶ Θεῶ μου*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 206 ἐξ. Ὁ ἡγεμόνας παραβάλλεται μὲ ποιμένα μέχρι καὶ τὸν Μεσαίωνα, βλ. Bittner, ὁ.π., σ. 23. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἓν προκειμένῳ ἡ φράση τοῦ Μ. Βασιλείου «*ἀδελφαὶ γὰρ ποιμαντικὴ καὶ βασιλικὴ πάρ' ὅσον ἡ μὲν τῶν ἀλόγων, ἡ δὲ τῶν λογικῶν τὴν ἐπιστάσιαν ἐπεπίστευτο*», (*Ὁμιλία ΚΓ' εἰς τὸν ἅγιον μάρτυρα Μάμαντα*, PG 31, 593B).

31. Α' Λόγος 1,11.

νόμιμος. Δὲν λείπουν καὶ ὀμηρικῆς προέλευσης ἰδιότητες, ὅπως ξένιος. Στὰ ἐλαττώματα περιλαμβάνονται: φιλήδονος, ὑπερόπτης, φιλοχρήματος, ὕβριστῆς, παράνομος, ράθυμος. Εἶναι προφανές ὅτι ὁ ἐπεικῆς ποιμὴν καὶ ὁ φιλόανθρωπος, πρᾶος, σώφρων, ἐγκρατῆς, ἀφιλάργυρος καὶ δίκαιος ἡγεμόνας τοῦ Δίωνα συνεχίζει τὴν παράδοση τοῦ ρωμαϊκοῦ Κατόπτρου -κάτι πολὺ φυσικό, ἀφοῦ οἱ λόγοι εἶχαν ὡς ἀποδέκτη ἓναν ρωμαῖο αὐτοκράτορα (κοινὸ μάλιστα μὲ τὸν ἀποδέκτη τοῦ λόγου τοῦ Πλινίου)- καὶ δεδομένου ὅτι ὅλα τὰ Κάτοπτρα ποὺ παραθέσαμε ὡς τὸ σημεῖο αὐτὸ βρῖσκονται ἐνταγμένα στὸ πλαιῖο πανηγυρικῶν – ἐγκωμαστικῶν καὶ παραινετικῶν ἔργων³².

Μετὰ τὸν πανηγυρικό ἔνα ἄλλο, νεότερο καὶ συγγενές λογοτεχνικό εἶδος στὸ ὁποῖο ἀπαντοῦμε Κάτοπτρα³³ εἶναι ἡ βιογραφία. Ἡ διάκριση βέβαια ἀνάμεσα στὸ ἐγκώμιο καὶ τὴ βιογραφία δὲν εἶναι πάντοτε εὐκόλη³⁴ καὶ εἶναι γεγονός πὼς μπορεῖ συχνὰ νὰ μὴν εἶναι κυρίαρχο τὸ ἐγκωμαστικὸ στοιχεῖο³⁵, ὥστόσο παρὰλληλα ὑπάρχουν

32. Ἀργότερα, ἀπὸ τὸν 5ο αἰ., προέρχεται τὸ πρωιμότερο Κάτοπτρον Ἑγεμόνος τῆς βυζαντινῆς γραμματείας, ἓνα ἔργο τοῦ Ἀγαπητοῦ Διακόνου μὲ τίτλο *Ἐκθεσις κεφαλαίων παραινετικῶν*. Πρόκειται γιὰ ἓνα σύντομο ἔργο ἀφιερωμένο στὸν Ἰουστινιανὸ καὶ γραμμένο σὲ λόγια γλώσσα (βλ. Α. Καμπύλης, «Διάγραμμα τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας», στὸν Η.-G. Nesselrath [ἔπιμ.], *Εἰσαγωγή στὴν ἀρχαιογνωσία*, τ. Α', Ἀρχαία Ἑλλάδα, σ. 331). Πολὺ ἀργότερα ὁ Νικηφόρος Βλεμμύδης (1217-1272) γράφει γιὰ τὸν μαθητὴ του καὶ μετέπειτα αὐτοκράτορα Θεόδωρο Β' Δούκα Λάσκαρη (1254-1258) ἓνα Κάτοπτρον Ἑγεμόνος μὲ τίτλο *Βασιλικὸς ἀνδριάς* (βλ. Καμπύλης, ὅπ.π., σ. 334, καθὼς καὶ Κ. Χρήστου, «*Βασιλικὸς ἀνδριάς*». *Ὁ ἰδεώδης μονάρχης κατὰ τὸν Νικηφόρο Βλεμμύδη*, διδακτ. διατρ., Θεσσαλονίκη 1993).

33. Χαρακτηριστικὴ εἶναι (ἐν προκειμένῳ καὶ γιὰ τὸν τίτλο τῆς) ἡ –πολὺ μεταγενέστερη βέβαια- βιογραφικὴ συλλογὴ τοῦ Κωνσταντίνου Δαπόντε *Καθρέπτης Γυναικῶν*, ποὺ ἐκδόθηκε στὴ Λειψία τὸ 1766. Στὴ συλλογὴ αὐτὴ ἰσοτιροῦνται τὰ καθέκαστα τῆς ζωῆς γυναικῶν ποὺ μνημονεύονται στὴν Παλαιὰ Διαθήκη (βλ. *Παγκόσμιον Λεξικὸν Ἐργων*, τ. Γ, Ἀθῆναι 1964, σ. 989).

34. Βλ. Α. Momigliano, *The Development of Greek Biography*, Καίμπριτζ, Μασσαχουσέτη 1971, σ. 78.

35. Ἔτσι π.χ. ὁ Φαεινίας ἀπὸ τὴν Ἑρεοδ (γύρω στὸ 336 π.Χ.), σύγχρονος καὶ συμπατριώτης τοῦ Θεοφράστου (ποὺ εἶναι γνωστὸς γιὰ τοὺς *Χαρα-*

καί βιογραφίες, ιδιαίτερα πολιτικές, πού δέν εἶναι παρὰ ἐγκώμια. Ο F. Leo³⁶ διακρίνει δύο εἶδη βιογραφίας: α. τήν «περιπατητική», πού ἀναφερόταν σέ προσωπικότητες τῆς δημόσιας ζωῆς, ἀκολουθοῦσε τήν ἀρχή τῆς χρονολογικῆς διάταξης τῶν γεγονότων καί εἶχε λογοτεχνικό χαρακτήρα καί β. τήν «ἄλεξανδρινή», πού ἀφοροῦσε προσωπικότητες τῶν γραμμάτων, ἀκολουθοῦσε τήν ἀρχή τῆς κατάταξης κατὰ κατηγορίες καί εἶχε ἐπιστημονικό χαρακτήρα.

Ἐκτός ἀπό τήν ἀρχή τῆς βιογραφίας ὡς πλαίσιο ἐντός τοῦ ὁποῦ ἀπαντοῦμε Κάτοπτρα εἶναι ιδιαίτερα ἐνδιαφέρων, τόσο γιατί δέν περιορίζεται σέ Κάτοπτρα μόνον ἠγεμόνων ὅσο καί γιατί μνημονεύει μέ μεγαλύτερη ἄνεση, ἐκτός ἀπό ἀρετές, καί ἐλαττώματα. Κυρίως ὁμοίως οἱ βιογραφίες μᾶς ἐνδιαφέρουν στή μελέτη μας αὐτή καί γιά ἕναν ἄλλο λόγο: σ' αὐτές δέν ἀναφέρονται οἱ ἰδανικές ἀρετές – ὅπως στοὺς πανηγυρικούς – οὔτε οἱ ἀρετές τῶν βιογραφουμένων πού προκύπτουν ἀπό τήν παρατήρηση τῶν δραστηριοτήτων τους ἢ συνδέονται ἄμεσα μέ τήν ιδιότητά τους, ἀλλά παρέχεται ἕνα τυποποιημένο σχῆμα ἀρετῶν/ιδιοτήτων πού ἀντανανκλά τήν ἠθική φιλοσοφία τῆς ἐποχῆς.

Στήν περίοδο πού μελετοῦμε ξεχωρίζουν δύο συγγραφεῖς στό χῶρο αὐτό: ὁ Σουητώνιος στή ρωμαϊκή γραμματεία καί ὁ Πλούταρχος στήν ἐλληνική. Μέ τόν Σουητώνιο (75-100 μ.Χ.) καθιερώνεται τὸ εἶδος τῆς αὐτοκρατορικῆς βιογραφίας. Τὸ ἔργο του *De vita XII Caesarum libri VIII* περιλαμβάνει τίς βιογραφίες τῶν δώδεκα Καισάρων ἀπὸ τὸν Ἰούλιο Καίσαρα ὡς τὸν Δομιτιανό, ἐνῶ τὸ *De viris illustribus* - πού δέν σώζεται ὀλόκληρο- περιεῖχε σύντομες βιογραφίες ποιητῶν, ρητόρων, ἱστοριογράφων, γραμματικῶν καί ρητοροδιδασκάλων. Ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτὸ σώζεται μόνο τὸ τελευταῖο μέρος πού πραγματευόταν *De grammaticis et rhetoribus*. Ὁ Σουητώνιος μετὰ τὰ πρῶτα βιογραφικὰ στοιχεῖα ἀπαριθμεῖ τὰ προτερήματα καί ἐλαττώματα τοῦ συγκεκριμένου αὐτοκράτορα. Ὁ ἴδιος εἶναι γραμματέας τοῦ Τραϊανοῦ καί προσηλωμένος στή «μοναρχική» θεματική, γε-

κτῆρες του, μὲ συλλογὴ ἀνθρώπων σκίτων μὲ βάση τίς ἀρετές καί τίς κακίες), ἔγραψε βιογραφίες ποιητῶν, φιλοσόφων καί τυράννων, οἱ ὁποῖες δέν ἦταν πανηγυρικοί, βλ. D. R. Stuart, *Epochs of Greek and Roman Biography*, Μπέρκλεϊ 1928, σσ.132-134.

36. F. Leo, *Die griechisch-römische Biographie nach ihrer literarischen Form*, Λειψία 1901, σσ. 139-144.

γονός πού καθορίζει τὸν τονισμό τῶν ἀρετῶν καὶ ἐλαττωμάτων τοῦ βιογραφούμενου ἡγεμόνα, ὅπως αὐτὰ ἀνταποκρίνονται στὰ αἰσθήματα τῆς ἐποχῆς. Ὁ τρόπος ἀντιπαράθεσης χαρακτηριστικῶν τοῦ ἡγεμόνα θυμίζει τὸν Πλίνιο, κάτι εὐλογο, ἀφοῦ ὑπάρχει ἀμοιβαία ἐκτίμηση μεταξὺ τῶν δυο ἀνδρῶν, ἐνῶ ἡ παρουσίαση κατὰ ἀρετῆς καὶ ἐλαττώματα θυμίζει Κάτοπτρον Ἁγεμόνος. Ἐνδεικτικά εἶναι τὰ ἀκόλουθα ζεύγη:

clementia – crudelitas

liberalitas – avaritia

civilitas – superbia

moderatio – civilitas

Ἔτσι π.χ. ὁ Αὐγουστος διαθέτει clementia καὶ civilitas³⁷ καὶ συνδέει τὴν prudentia μὲ τὴν pietas³⁸. Μία ἐνδιαφέρουσα πτυχή ἀποτελεῖ τὸ γεγονός ὅτι συχνὰ πρὸς τὸ τέλος τῆς βιογραφίας ἢ εἰκόνα τοῦ χαρακτήρα τοῦ βιογραφούμενου προσώπου συνοψίζεται σ' ἓνα πορτρέτο τῆς «ἐξωτερικῆς ἐμφάνισης» τοῦ αὐτοκράτορα, μὲ τρόπο μάλιστα πού ἀναδεικνύει τὸν Σουητῶνιο σὲ πετυχημένο φυσιογνωμιστὴ³⁹, δεδομένου ὅτι τὰ λογοτεχνικά αὐτὰ πορτρέτα δὲν εἶναι παρὰ ἀπεικονίσεις πού ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν προσωπικὴ του κρίση.

Πιθανὸν τὸ ρωμαϊκὸ περιβάλλον ἦταν ἐκεῖνο πού ἔκανε τὸν Ἕλληνα συγγραφέα Πλούταρχο⁴⁰ νὰ ἐνδιαφερθεῖ γιὰ τὴ βιογραφία. Ἀναλαμβάνει τὸ ἐγγεῖρημα νὰ γράψει παράλληλους βίους Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων μὲ συγκριτικὲς ἐκτιμήσεις, ἀφοῦ δοκίμασε πρῶτα μὰ

37. Aug. 51.

38. Aug. 31.

39. Βλ. E.C. Evans, «Roman Descriptions of Personal Appearance in History and Biography», *HSPH* 46, 1935, σσ. 61-70.

40. Στὰ ἔργα τοῦ Πλουτάρχου κυριαρχεῖ τὸ ἠθικὸ ἐνδιαφέρον. «Ἡ ἔννοια τοῦ φιλοσόφου στὸν Πλούταρχο», σημειώνει χαρακτηριστικά ὁ Σ. Ἀγουρίδης, «συνδέεται μὲ τίς ἔννοιες πνευματικῆ καθοδήγηση καὶ ἱεροσύνη, καὶ πλησιάζει ἔτσι πρὸς τὴ χριστιανικὴ ἀποψη περὶ χριστιανικῆς φιλοσοφίας... Μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς πῶς ὁ Σενέκας στὴ Δύση καὶ ὁ Πλούταρχος στὴν Ἀνατολὴ ἄσκησαν βαθιὰ ἐπίδραση πάνω στοὺς χριστιανοὺς ἠθικολόγους», βλ. Ἀγουρίδης, *Ἱστορία*, σ. 133. Ἄλλωστε ὁ Πλούταρχος ὑπῆρξε ἀνεξάντλητη πηγὴ διδαγμάτων καὶ παραδειγμάτων γιὰ τοὺς χριστιανοὺς συγγραφεῖς, βλ. M. Orphanos, *The Influence of Plutarch on St. Basil of Caesarea*, Ἀθήνα 1977.

σειρά αυτοκρατορικών διογραφιών, όπως ο σύγχρονός του Σουητώνιος. Ο Πλούταρχος εκθέτει τη ζωή των προσώπων του με χρονολογική σειρά και προτιμά την αφήγηση και έτσι η προσέγγισή του, αντίθετα με εκείνη του Σουητώνιου, είναι πιο κοντά στην προσέγγιση ενός ιστορικού.

Σημαντικά για το Κάτοπτρον Ἡγεμόνος είναι τὰ ἔργα τοῦ Πλουτάρχου *Περὶ τῆς Ἀλεξάνδρου τύχης καὶ Πρὸς ἠγεμόνα ἀπαίδευτον*, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἐγχειρίδια συμβουλῶν πρὸς ἠγεμόνα, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Πλούταρχος σημειώνει πὼς εἶναι «εἰκόνα» τοῦ θεοῦ καὶ ἐπίσης πὼς, ὅπως «ὁ ἥλιος θεᾶται σὲ καθρέφτη», ἔτσι ὁ θεὸς ἔκανε τὸν ἠγεμόνα καθρέφτη τῆς δικαιοσύνης⁴¹. Βασικὲς ιδιότητες τοῦ ἠγεμόνα ἐπίσης θεωρεῖ⁴² τὴν ἀτοκροιαρχία καὶ τὴν ὑπακοή στο νόμο.

Ἐπίσης μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν γιὰ μᾶς Κάτοπτρα ἄλλων προσώπων καὶ ἀνθρώπων χωρακτῶν ποὺ ἀπαντῶνται συχνὰ στο ἔργο τοῦ Πλουτάρχου καὶ εἶναι ἰδιαίτερα πλούσια ὅσον ἀφορᾷ τὸν κατάλογο τῶν ἀρετῶν ἀλλὰ καὶ τῶν ἐλαττωμάτων ποῦ μᾶς παρέχουν. Ἔτσι λ. χ. στο ἔργο του *Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς* σκιαγραφώντας τὸ Κάτοπτρο τῶν διδασκάλων ἐπισημαίνει πὼς αὐτοὶ πρέπει νὰ εἶναι «καὶ τοῖς βίοις ἀδιάβλητοι καὶ τοῖς τρόποις ἀνεπίληπτοι καὶ ταῖς ἐμπειρίαις ἀριστοί»⁴³.

Ἐνα παρόμοιο Κάτοπτρο, ἰδιαίτερα σημαντικό γιὰ τὴ μελέτη μας, ἐντοπίζεται καὶ στο κείμενο ἐνὸς ἄλλου συγγραφέα τοῦ Ἰου μ.Χ. αἰῶνα, τοῦ Ὀνάσανδρου: στὸν *Στρατηγικό*⁴⁴, ἓνα ἐγχειρίδιο γιὰ τὰ καθήκοντα καὶ τὶς ὑποχρεώσεις τοῦ στρατηγοῦ ἀφιερωμένο σὲ κάποιον Q. Vegetius (ἴσως ἕπατο τοῦ 49 μ.Χ.), σκιαγραφεῖται τὸ Κάτοπτρο τοῦ στρατηγοῦ⁴⁵: «Φημί τοίνυν αἰρεῖσθαι τὸν στρατηγόν, σάφρονα, ἐγκρατῆ, νῆπτην, λιτόν, διάπονον, νοερόν, ἀφιλάργυ-

41. *Πρὸς ἠγεμόνα* 4,781 e-j.

42. Βλ. Hadot, ὅπ.π., στ. 596.

43. *Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς* 4b.

44. Τὸ ἔργο ἀποτελεῖται ἀπὸ 12 κεφάλαια καὶ διαβάστηκε πολὺ κατὰ τὴν Ἀναγέννηση.

45. *Περὶ αἰρέσεως στρατηγοῦ* 1. Τὸ Κάτοπτρο αὐτὸ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴ μελέτη μας, γιατί, καθὼς προέρχεται ἀπὸ τὸ κεφάλαιο *Περὶ αἰρέσεως στρατηγοῦ*, δὲν ἀναφέρεται σὲ ιδιότητες ἤδη ὑπάρχοντος προσώπου, ἀλλὰ παρέχει συμβουλὲς –ὅπως συμβαίνει καὶ στὸν Παῖλο– γιὰ τὰ χαρακτηριστικὰ ποῦ πρέπει νὰ συγκεντρώνει αὐτὸς ποῦ πρόκειται νὰ ἐκλεγεῖ.

ρον, μήτε νέον, μήτε πρεσβύτερον, ἀν τύχη καί πατέρα παιδῶν, ἰκανόν λέγειν, ἔνδοξον».

Ἡ ὁμοιότητα τοῦ κειμένου αὐτοῦ μέ τὸ κείμενο τοῦ Παύλου εἶναι ἀρκετά μεγάλη. Ἐπίσης εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι στὸν κατάλογο αὐτῶν τῶν χαρακτηριστικῶν δὲν ἐντοπίζεται καμιά ἀρετῆ-ἰκανότητα ποῦ νὰ εἶναι κατάλληλη ἀποκλειστικά γιὰ ἕναν στρατιωτικό διοικητή⁴⁶.

Θεωροῦμε τέλος σκόπιμο νὰ ὀριοθετήσουμε τὸ γραμματειακὸ αὐτὸ ἑλληνορωμαϊκὸ πλαίσιο μέ ἕνα κείμενο λίγο μεταγενέστερο, ἀλλὰ διαφωτιστικὸ καί μέ μιὰ ἐνδιαφέρουσα διάσταση γιὰ τὴν περιπτώση ποῦ ἐξετάζουμε. Πρόκειται γιὰ τὸ Κάτοπρον ἐνὸς χορευτῆ ποῦ ἐντοπίζεται στὸ ἔργο τοῦ Λουκιανοῦ (120-180 μ.Χ.) *Περί ὀρχήσεως*. Ὁ συγγραφέας στὸ ἔργο του αὐτὸ -ποῦ ἀποτελεῖ μιὰ υπεράσπιση τοῦ παντόμμου- μᾶς δίνει ἕνα ἐντυπωσιακὸ πορτρέτο χορευτῆ, τὸ ὁποῖο μάλιστα, κατὰ τὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα, λειτουργεῖ διδακτικά ὡς κάτοπρον γιὰ τὸν θεατῆ, ἀφοῦ μέσω τῆς θέας τοῦ χορευτῆ τὸν ὀδηγεῖ στὴν αὐτογνωσία: «ὄλωσ δέ τὸν ὀρχηστὴν δεῖ πανταχόθεν ἀπηκριθῆσθαι, ὡς εἶναι τὸ πᾶν εὐρυθμον, εὐμορφον, σύμμετρον, αὐτὸ αὐτῷ εἰκόσ. ἀσκοφάνητον, ἀνεπίληπτον, μηδαμῶς ἑλλιπέσ, ἐκ τῶν ἀρίστων κεκραμένον, τᾶσ ἐνθυμήσεις ὀξύν, τὴν παιδείαν βαθύν, τᾶσ ἐννοίας ἀνθρώπινον μάλιστα, ὁ γοῦν ἔπαινος αὐτῷ τότ' ἀν γίγνοιτο ἐντελής παρὰ τῶν θεατῶν, ὅταν ἕκαστος τῶν ὀρώτων γνωρίζῃ τὰ αὐτοῦ, μᾶλλον δέ ὡσπερ ἐν κατόπτρῳ τῷ ὀρχηστῆ ἑαυτὸν βλέπῃ καὶ ἂ πάσχειν αὐτὸσ καὶ ἂ ποιεῖν εἴωθεν· τότε γάρ οὐδὲ κατέχειν ἑαυτοῦσ οἱ ἄνθρωποι ὑφ' ἡδονῆσ δύνανται, ἀλλ' ἀθροοὶ πρὸσ τὸν ἔπαινον ἐκχέονται, τᾶσ τῆσ ἑαυτοῦ ψυχῆσ ἕκαστος εἰκόνας ὀρώντες καὶ αὐτοῦσ γνωρίζοντες»⁴⁷.

Τὸ ἀξιολογῶμεν ἐπίσης ἐδῶ, σὲ σχέση μέ τὸ προηγούμενο κείμε-

46. Βλ. Dibelius (ὀπ.π., σ.158, σμ. 2). Αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξενίζει ἰδιαιτέρα, ἀν λάβουμε ὑπόψη ὅτι τὸ ἑλληνιστικὸ Κάτοπρον, ἀκόμη καὶ δταν ἀναφέρεται σὲ κάποιον εἰδικὸ, ἐνδιαφέρεται πάντοτε νὰ συμπεριλάβει παρῶλληλα καὶ ἀρετῆσ ποῦ δηλώνουν μιὰ εὐρύτερη παιδεία βασισμένη κυρίως στὴ φιλοσοφία καὶ τὰ ἠθικά ἰδεώδη τῆσ ἐποχῆσ. Ἔτσι π.χ. ὁ Βιτροῦβιος στὸ ἔργο του *De architectura* δίνει τὸ πορτρέτο τοῦ τέλειου ἀρχιτέκτονα, ποῦ δὲν πρέπει νὰ εἶναι μόνο εἰδικός, ἀλλὰ νὰ διακρίνεται καὶ ἀπὸ ἄλλεσ ἀρετῆσ (βλ. G. B. Conte, «Ἱστορία τῆσ λατινικῆσ λογοτεχνίας», στὸν Graf, ὀπ.π., σ. 248).

47. *Περί ὀρχήσεωσ* 81.

νο, είναι πώς έχουμε έναν συνδυασμό τῶν ἐπαγγελματικῶν ἰδιοτήτων-χαρακτηριστικῶν πού προσιδιάζουν σ' ἓναν χορευτὴ μὲ χαρακτηριστικά γενικῆς φύσεως.

“Ὅμως στὸν γραμματειακὸ περιγύρο τοῦ Παύλου δίπλα στὴν ἑλληνορωμαϊκὴ γραμματεία χαράζει τὸ δρόμο της, ἄλλοτε κοντύτερα καὶ ἄλλοτε σὲ μεγαλύτερη ἀπόσταση, καὶ ἡ ἑλληνοφώνη Ἰουδαϊκὴ γραμματεία, ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς ὁποίας διαθέτουμε ἐπίσης ἐνδιαφέροντα κείμενα γιὰ τὸ θέμα πού ἐξετάζουμε.

Εἰδικότερα, μὰ ἀπὸ τίς καλύτερες μαρτυρίες γιὰ τὴν ἑλληνιστικὴ διδασκαλία περὶ βασιλείας ἀπὸ περιβάλλον Ἰουδαϊκὸ-ἄλεξανδρινὸ ἀποτελεῖ ἡ Ἐπιστολὴ τοῦ Ἄριστέα⁴⁸ (κάποιοι τὴ χρονολογοῦν μεταξὺ 130 καὶ 100, ἐνῶ τελευταῖα χρονολογεῖται ἐπὶ Τίτου [79-81]). Οἱ βασικὲς ἀρετὲς τοῦ βασιλιᾶ πού προβάλλονται εἶναι οἱ ἀκόλουθες: ἐπιεικῆς, εὐεργετικὸς, φιλαλήθης, ἐλεήμων, φιλοδίκαιος, ἀπροσδεῆς, χωρὶς ὀργή, ἔγνοια γιὰ τὸν συνάνθρωπο, φόβος θεοῦ, εὐψυχία, ἀφιλαργυρία.

Στὸ ἔργο τοῦ Φίλωνα (20 π.Χ. – μετὰ τὸ 41 μ.Χ.) -ἐνὸς συγγραφέα μὲ τὸν ὁποῖο ἡ συμβίωση τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολιτισμοῦ στὴν Ἀλεξάνδρεια φτάνει στὸ ἀπὸγειό της⁴⁹- περιλαμβάνονται καὶ κείμενα, στὰ ὁποῖα γίνεται λόγος γιὰ τὸν ἄρχοντα. Ἰδανικὸς βασιλιάς θεωρεῖται ὁ Μωυσῆς καὶ βασικὴ ἀρετὴ ἡ ἀφιλαργυρία⁵⁰. Ἰδανικὸς μονάρχης θεωρεῖται ὁ Αὐγουστος, στὸν ὁποῖο ἀποδίδονται τρεῖς μεγάλες ἀρετὲς: τὸ σεμνόν, τὸ εὐεργετικόν, τὸ δεινόν.

48. Στὸ δεύτερο μέρος τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς παρατίθεται μὰ συζήτηση «περὶ βασιλείας» ἀνάμεσα στοὺς λόγιους Ἰουδαίους πού μετέφρασαν τὸ κείμενο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ τὸν βασιλιᾶ Πτολεμαῖο Φιλᾶδελφο μαζί μὲ τοὺς σοφοὺς Ἕλληνας τῆς Αὐλῆς του.

49. Γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ Φίλωνα στὸν Ἀπόστολο Παῦλο καὶ τοὺς ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεῖς καὶ Πατέρες βλ. Ἄγουριδης, *Ἱστορία*, σ. 425. Βλ. ἐπίσης S. Sandel, *Philo of Alexandria, An Introduction*, Νέα Ὑόρκη-Ὁξφόρδη 1979 καὶ D.T. Runia, *Philo in Early Christian Literature, A Survey*, Assen 1993.

50. «Μόνος οὗτος ... οὐ χρυσόν, οὐκ ἄργυρον ἐθῆσαυρίσατο ... καιτοί πάντων ἔχειν ἀφθονίαν δυνάμενος», Φίλων, *Περὶ τοῦ δίου Μωυσέως* 1,152· ἀντίθετα γι αὐτὸν ἦταν πολυτέλεια «ἐγκράτειαι, καρτερίαι, σωφροσύναι, ἀγχίναι, συνέσεις, ἐπιστήμαι, πόνοι, κακοπάθειαι, ἡδονῶν ὑπεροψίαι, δικαιοσύνη», Φίλων, ὅπ.π., 153-154.

Λίγες δεκαετίες μετὰ τὸν Φίλωνα, ἕνας ἄλλος Ἰουδαῖος συγγραφέας, ὁ Φλάβιος Ἰώσηπος (37/8 -100), παρουσιάζει ἕνα πολὺ ἐνδιαφέρον Κάτοπτρον ἱερέως: «μὴ μόνον δὲ περὶ τὰς ἱερουργίας καθαρὸς εἶναι, σπουδάζειν δὲ καὶ περὶ τὴν αὐτῶν διαίταν ὥστε αὐτὴν ἀμειμπτον εἶναι καὶ διὰ ταύτην τὴν αἰτίαν οἱ τὴν ἱερατικὴν στολὴν φοροῦντες ἀμωμοὶ τέ εἰσιν καὶ περὶ πάντα καθαροὶ καὶ νηφάλιοι, πίνειν οἶνον ἕως οὗ τὴν στολὴν ἔχουσι κεκωλυμένοι»⁵¹.

Τὰ παραπάνω κείμενα ἀπὸ τὸ Ἰουδαϊκὸ γραμματειακὸ περιβάλλον περιέχουν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, μαρτυρίες γιὰ τρεῖς βασικὲς ἀρετὲς ποὺ ἀφοροῦν τοὺς ἱερεῖς καὶ ἀπαντῶνται καὶ στὸ κείμενο τῶν ποιμαντικῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου: πρόκειται γιὰ τὴν ἀφιλαργυρία, τὴ νηφαλιότητα καὶ τὴν ἀποχὴ ἀπὸ τὸν οἶνο.

Θὰ ἀποτελοῦσε παράλειψη –ἀλλὰ καὶ ἀδικία–, ἂν σ' αὐτὴ τὴν ἐπώνυμη γραμματειακὴ παρουσίαση, δὲν κάναμε ἔστω μία ἀναφορὰ στὰ κείμενα τῶν παπύρων καὶ τῶν ἐπιγραφῶν –καὶ κυρίως τῶν τιμητικῶν ἐπιγραφῶν⁵²–, μέσω τῶν ὁποίων αὐτὲς οἱ σχηματικὲς διδασκαλίες ἀρετῶν ἔγιναν, ὅπως εἶναι φυσικό, πρὸ λαϊκῆς. Ἡ πρόθεση τῶν συντακτῶν τους νὰ διατυπώσουν ἐπιγραμματικὰ τὶς ἀρετὲς ἑνὸς τιμώμενου προσώπου καὶ ἔτσι νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ὑστεροφημίαν του εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα νὰ ἀποτυπωθοῦν στὰ κείμενα αὐτὰ ἰδιότητες ποὺ ἀντικατοπτρίζουν τὴν ἠθικὴ φιλοσοφία τῆς ἐποχῆς ἀλλὰ καὶ τὴν καθημερινὴ ἠθικὴ εὐρύτερων κοινωνικῶν ὁμάδων καὶ σίγουρα ἐνδιέφεραν τὸν Ἀπόστολο Παῦλο, ἀφοῦ ἕνας ἐπίσκοπος θὰ ἔπρεπε νὰ ἀνταποκρίνεται στὸν κώδικα αὐτὸ καὶ νὰ ἐνσαρκώνει στὰ μάτια τοῦ ποιμνίου του τὸ ἰδεώδες τῆς ἐποχῆς του. Οἱ βασικὲς ἀρετὲς⁵³ εἶναι: εὐσέβεια πρὸς τὸν θεό, τὸ κρατεῖν ἑαυτοῦ (ἐγκράτεια), μεγαλοψυχία, δικαιοσύνη, εὐνομία, «μισοπονηρία», ἐπεικεία, φιλοτιμία, εὐνοία, φιλανθρωπία, ἔλεος, εὐμένεια.

Σ' αὐτὸ λοιπὸν τὸ γραμματειακὸ πλαίσιο τοῦ Κατόπτρου Ἡγεμό-

51. Ἰουδ. ἀρχ. 3,278,9. Χαρακτηριστικὰ τῶν ἱερέων ἦταν ἡ λιτότητα, ἡ ἐγκράτεια, ἡ καρτερία, τὸ δίκαιον, τὸ ἀπλεονέκτητον, ἡ ἀποχὴ ἀπὸ τὸν οἶνον, βλ. Ἀγουριδης, *Ἱστορία*, σ. 446.

52. Τὴ σπουδαιότητα τῆς σχέσης μεταξὺ τιμητικῶν ἐπιγραφῶν καὶ ἠθικῆς φιλοσοφίας γιὰ τὴ μελέτη τῆς καθημερινῆς ἠθικῆς τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων ἐπισημαίνει ὁ Dibelius, ὅπ.π., σμμ. 51 σμμ. 9.

53. Βλ. Hadot, ὅπ.π., στ. 585-587.

νος ἐκτιμούμε ὅτι ἐντάσσεται ἡ παρουσίαση τῶν ἀρετῶν-προσόντων τοῦ ἐπισκόπου ἀπὸ τὸν Ἄποστολο Παῦλο στὶς δυὸ ποιμαντικές του ἐπιστολές. Πρόκειται δηλαδή γιὰ ἓνα «κάτοπτρον ἐπισκόπου» ἐνταγμένο σὲ κείμενο ἐπιστολῆς μὲ παραινετικό χαρακτήρα. Ὁ Παῦλος ἔχει ὡς γραμματειακὸ ὑπόβαθρο τὸ Κάτοπτρον Ἑγεμόνος, ἀφοῦ ἐδῶ ὁ ἐπίσκοπος εἶναι μιὰ ἡγεμονικὴ μορφή, εἶναι ὁ «ἐπισκοπῶν». Αὐτὴ ἡ διάσταση τοῦ ἐπισκόπου/ποιμένος κατ' ἀντιστοιχία πρὸς τὸν βασιλέα/ποιμένα τῶν λαῶν εἶναι πού προβάλλεται μὲ τὸ Κάτοπτρο αὐτό.

Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύεται:

1. ἀπὸ τὶς μορφολογικὲς ὁμοιότητες τοῦ κειμένου τῶν ἐπιστολῶν μὲ τὰ ἀντίστοιχα κείμενα τῶν Κατόπτρων, δηλ. α. τὴν καταλογογραφικὴ μορφή ἀπαρίθμησης θετικῶν καὶ ἀρνητικῶν χαρακτηριστικῶν, β. τὴ γλωσσικὴ διατύπωση τῆς εἰσαγωγικῆς πρότασης («δεῖ», «ὀφείλει», «οροῖται» κτλ.) καὶ

2. ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ περισσότερες ιδιότητες πού ἀποδίδονται στὸν ἐπίσκοπο ἀποτελοῦν διήκουσες γραμμὲς στὴ γραμματειακὴ παράδοση τοῦ ἑλληνιστικοῦ Κατόπτρου Ἑγεμόνος. Τὸ σημαντικότερο ὅμως εἶναι ὅτι στὴν παράδοση αὐτὴ ἐντοπίζονται ἐκεῖνα ἀπὸ τὰ ἐπιθετα πού εἶναι εἴτε ἄπαξ λεγόμενα στὴν Καινὴ Διαθήκη εἴτε ἀπαντῶνται μόνον στὶς ποιμαντικὲς ἐπιστολές.

Εἰδικότερα, ἄ π α ξ λ ε γ ὀ μ ε ν α εἶναι οἱ λέξεις «φιλάγαθος», «ὄργιλος» καὶ «ἐγκρατής». Ἀπὸ αὐτές:

Ἡ λέξη «φιλάγαθος» ἀπαντᾶται τόσο στὸν Πλούταρχο στὸ πλαισίου ἑνὸς Κατόπτρου⁵⁴ ὅσο καὶ στὸν Δίωνα⁵⁵.

Ἡ λέξη «ὄργιλος» ἀπαντᾶται στὸν Πλούταρχο στὸ πλαίσιο ἑνὸς καταλόγου ἀρετῶν καὶ κακιῶν: «Οἱ κόλακες ὀνομάζουσιν μικρολογίαν σωφροσύνην, ἀνδρεῖον δὲ τὸν ὄργιλον καὶ ὑπερήφανον»⁵⁶. Ἐπίσης ἐντοπίζεται στὸ σχετικὸ ἔργο τοῦ Πλουτάρχου (*Περὶ ἀοργησίας*)⁵⁷, ἀπ' ὅπου προκύπτει ὅτι, ὅπως καὶ στὸν ρωμαϊκὸ κόμο (πρὸβλ. τὸ ἔργο τοῦ Σενέκα *De ira*), πρόκειται γιὰ ἓνα βασικὸ χα-

54. Γαμκὰ παραγγέλματα 140c: «φιλάγαθος καὶ φιλόκαλος [ἀνὴρ ποιεῖ γυναικα] σώφρονα καὶ κοσμίαν».

55. Λόγος 51,3: «φιλάνθρωποι καὶ φιλάγαθοι».

56. Πῶς ἂν τις διακρίνει τὸν κόλακα τοῦ φίλου 56 c.

57. 463b: «ὄργιλου ἀνδρός».

ρακτηριστικό τοῦ ἑλληνοιστικοῦ καταλόγου ἀρετῶν. Ἐπίσης ἀπαντᾷ στὸν Δίωνα, καὶ πάλι στὸ ἐσωτερικὸ καταλογογραφικῆς ἀπαριθμησης θετικῶν καὶ ἀρνητικῶν χαρακτηριστικῶν⁵⁸.

Τέλος ὁ χαρακτηρισμὸς «ἐγκρατής» -ποῦ κατὰ τὸν ἱερό Χρυσόστομο⁵⁹ δηλώνει ἐδῶ «τὸν πάθους κρατοῦντα, τὸν καὶ γλώσσης καὶ χειρὸς καὶ ὀφθαλμῶν ἀκολάστων ... τὸ μηδενὶ ὑποσύρεσθαι πάθει»- ἀπαντᾷ στὸν Δίωνα, καὶ μάλιστα μέσα σὲ Κάτοπτρα Ἴηγεμόνος, τουλάχιστον εἴκοσι φορὲς⁶⁰.

Ἀπὸ τίς λέξεις ποῦ ἀπαντῶνται μ ὀ ν ο ν στίς ποιμαντικὲς ἐπιστολές οἱ περισσότερες ἐντοπιζοῦνται στὰ σύγχρονα κείμενα. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε:

Ἡ λέξη «ἀνεπίληπτος» εἶναι ἰδιαίτερα ἀγαπητὴ στὸν Πλούταρχο, ὁ ὁποῖος μάλιστα κάνει ἓνα λεκτικὸ παιχνίδι ἀνάμεσα στὴ λέξη «ἀνεπίληπτος» καὶ τὴν ἀντίστοιχὴ τῆς λέξης «ἀνέγκλητος», ποῦ ἐπίσης ἀπαντᾷ πρώτη στὸν κατάλογο τῆς *Πρὸς Τίτον Ἐπιστολῆς*: «ἢ μὴδ' αὐτὴν τὴν εἰμαρμένην ἀνεπίληπτον· οὐκ οἶδα γὰρ ὅπως ἀνέγκλητός ἐστι τοιαύτας ποιούσα φαντασίας, αἷς τὸ μὴ μάχεσθαι μὴδ' ἀντιδᾶναι, ἀλλ' ἔπεισθαι καὶ εἶκναι ἐγκλητόν ἐστι»⁶¹.

Ἡ λέξη «πλήκτης» εἶναι ἐπίσης ἰδιαίτερα συχνὴ στὸν Πλούταρχο καὶ συνοδεύει τὴ λέξη «ἀνήρ» ἢ συνδέεται με τὴ δοτικὴ «τῇ χειρὶ»⁶².

58. π.χ. Λόγος 8,8: «ψυχῆς ἄφρονος καὶ ἀμαθοῦς καὶ δειλῆς καὶ θρασείας καὶ φιληδόνου καὶ ἀνελευθέρου καὶ ὀργίλης καὶ λυπηρᾶς καὶ πανούργου καὶ πάντα τρόπον διεφθαρμένης». Στὸ Λόγο 55,13 ὑπάρχει ἓνας κατάλογος παθῶν καὶ νοσημάτων τοῦ ἀγνώμονα καὶ ὀργίλου.

59. Ὑπόμνημα στὴν πρὸς Τίτον Ἐπιστολή, PG 62,673, 1-3.

60. Παραδείγματα: Λόγος Α' *Περὶ βασιλείας* 14: «οὐδεὶς ποτε πονηρὸς καὶ ἀκόλαστος καὶ φιλοχρήματος ἀρχῶν ἐαυτοῦ οὔτ' ἐγκρατής», Λόγος Γ' *Περὶ βασιλείας* 86: «φιλόπονος καὶ ἐγκρατής», Λόγος 23,11: «ἐγκρατεῖς καὶ σώφρονες».

61. *Περὶ Στωικῶν ἐναντιωμάτων* 1056F-1057A. Ἐπίσης στὸ Κάτοπτρον τοῦ διδασκάλου (*Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς* 4b): «καὶ τοῖς βίοις εἰσὶν ἀδιάβλητοι καὶ τοῖς τρόποις ἀνεπίληπτοι»· στὸ Κάτοπτρον τοῦ Περικλῆ (*Περικλῆς* 10,7): «πάντῃ μὲν ἴσως οὐκ ἀνεπίληπτος, φρονίμη δ' εὐγενὲς ἔχοντι καὶ ψυχὴν φιλότιμον»· στὸν Κάτωνα (73,3): «λέγεται δὲ ῥάθυμος γενέσθαι καὶ περὶ γυναικας οὐκ ἀνεπίληπτος». Ἀπαντᾶται ἐπίσης καὶ στὸν Δίωνα (Λόγος 12,66): «ἢ δὲ τῶν ποιητῶν τέχνῃ μάλᾳ αὐθάδης καὶ ἀνεπίληπτος».

62. Φάβιος Μάξιμος 19,2: «ἄτε δὴ πλήκτης ἀνήρ»· Μάρκελλος 1,2: «ἦν

Ἡ λέξη «σώφρων» εἶναι πολὺ συχνὴ στὸν Δίωνα, ἀλλὰ οὕτως ἢ ἄλλως πρόκειται γιὰ μιὰ ἀρετὴ πού διατρέχει ὁλόκληρη τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία, ἐνῶ παράλληλα ἀποτελεῖ βασικό καὶ πολυσήμαντο στοιχεῖο καὶ στὸν λατινικὸ κατὰλογο ἀρετῶν.

Ἡ λέξη «νηφάλιος» ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, γιὰτι μᾶς μεταφέρει στὸ ἰουδαϊκὸ γραμματεϊακὸ περιβάλλον, ἀφοῦ ἀπαντᾶται, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, στὸν Ἰώσηπο, στὰ πλαίσια ἐνὸς Κατόπτρου ἱερέως.

Ὡστόσο ἐντοπίζεται μιὰ λέξη, ἡ λέξη «διδασκτικός», πού δὲν ἀπαντᾶται ὡς χαρακτηρισμὸς προσώπου στὰ σύγχρονα κείμενα: ἴσως ἀποτελεῖ προσηγορία τοῦ Παύλου, γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ διδασκαλία καὶ ἡ μετάδοσις τοῦ Εὐαγγελίου ἀποτελοῦσε ἕνιστο καθήκον⁶³. Πρόκειται ἐπομένως γιὰ ἓνα εἰδικὸ χαρακτηριστικὸ τὸ ὁποῖο σίγουρα μᾶς ὀδηγεῖ στὸ ὅτι δὲν πρέπει νὰ ὑποτιμοῦμε τὸ χριστιανικὸ χρῶμα αὐτοῦ τοῦ καταλόγου ἀρετῶν.

Ἡ ἔνταξις δέδαια τοῦ Παύλου στὸ γραμματεϊακὸ πλαίσιο τοῦ Κατόπτρου Ἠγεμόνος δὲν συνεπάγεται κανενὸς εἶδους περιορισμὸ ἢ ὑποβάθμιση τῆς προσηγορίας του συμβολῆς στὴ σύνταξι αὐτῶν τῶν καταλόγων ἀρετῶν⁶⁴. Ἀντίθετα ἡ ἔνταξις αὐτὴ εἶναι βοθητικὴ πρὸς δύο κατευθύνσεις :

Α. Ὅσον ἀφορᾶ τὰ ἀπαξ λεγόμενα ἢ τὰ ἀπαντῶντα μόνο στὶς ποιμαντικὲς ἐπιστολές, μᾶς ὀδηγεῖ στὴ διαπίστωση πὼς πρόκειται γιὰ λέξεις πού ἀπαντῶνται στὸ ἀντίστοιχο γραμματεϊακὸ ἑλληνιστικὸ περιβάλλον, ἀπὸ τὸ ὁποῖο μποροῦν ἐπομένως νὰ προέρχονται, καὶ ἔτσι ἀποδυναμώνουν τὸ ἐπιχείρημα γιὰ τὴ μὴ γνησιότητα τῶν ἐπιστολῶν

γὰρ τῆ μὲν ἐμπειρία πολεμικός, τῷ δὲ σώματι ῥωμαλέος, τῆ δὲ χειρὶ πλήκτης, τῆ δὲ φύσει φιλοπόλεμος· Φιλοποίμην 9,3: «πλήκται καὶ μάχιμοι» Κράσσος 9,3: «καὶ προσεγίνοντο πολλοὶ τῶν αὐτόθι βοτήρων καὶ ποιμένων αὐτοὺς πλήκται καὶ ποδώκεις ἄνδρες».

63. Πρὸβλ. Γαλιῆς, ὅπ.π., σ. 188.

64. Γιὰ τὸν Παῦλο ἰσχύει πάντοτε ἡ ἐκτίμησις τοῦ Wilamowitz: «Τὸ ἐπιστολικὸ αὐτὸ εἶδος εἶναι ὁ Παῦλος, οὐδεὶς δὲ ἄλλος παρὰ τὸν Ἀπόστολον, οὔτε ἰδιωτικαὶ εἶναι αἱ ἐπιστολαὶ αὐτοῦ οὔτε φιλολογικαί», καθὼς καὶ οἱ παραστατικότερες ἐκτιμήσεις τοῦ Bultman: «Ὁ τρίτων τοῦ ἑλληνος ῥήτορος κρέματα μὲν ἀπὸ τῶν ὤμων τοῦ Παύλου, ἀλλ' ὅμως ὁ Ἀπόστολος οὐδόλως ἀντιλαμβάνεται τὴν πρὸς τὴν τέχνην σύμφυτον πύχουσι, αἱ δὲ γραμμαὶ τοῦ ξένου ἀναστήματος διαφαίνονται πανταχοῦ», βλ. Λούθβαρις, ὅπ.π., σσ. 146 καὶ 140 ἀντίστοιχα.

αὐτῶν τὸ ὁποῖο στηρίζεται στὴν ὑπαρξὴ των ἀπαξ λεγομένων⁶⁵.

Β. Μᾶς βοηθᾷ στὴν κατανόηση τῆς λειτουργίας καὶ τῆς λειτουργικότητας αὐτῆς τῆς λίστας χαρακτηριστικῶν καὶ διευρύνει τὴν ὀπτικὴ γωνία ἀπὸ τὴν ὁποία κρίνονται αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικά ἀπὸ τοὺς μελετητές. Πιὸ συγκεκριμένα: Ἀνάμεσα στίς ποικίλες ἀποψεις πού ἔχουν διατυπωθεῖ⁶⁶ ἀναφέρουμε ἐκεῖνες πού θεωροῦν αὐτὲς τίς λίστες γενικὲς καὶ ἐλλειπτικές, ἐπισημαίνουν πὼς πρόκειται γιὰ ἰδιότητες πού εἶναι ἐπιθυμητές γιὰ ὅλα τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὄχι εἰδικὰ γιὰ ἐπισκόπους καὶ ἀπουσιάζουν τὰ ἰδιαίτερα χριστιανικά χαρακτηριστικά. Μὲ τὴν ἔνταξη λοιπὸν αὐτῶν τῶν κειμένων στὸ εὐρύτερο γραμματειακὸ πλαίσιο τοῦ Κατόπτρου Ἡγεμόνος μποροῦμε νὰ γίνουμε λιγότερο ἀφοριστικοὶ καὶ ἐπιπλέον προσφέρουμε μιὰ στήριξη στὴν ἐπιχειρηματολογία κάποιων ἄλλων μελετητῶν ὅτι λ.χ. ὅλοι οἱ παρόμοιοι κατάλογοι ἀρετῶν εἶναι ἐλλειπτεῖς, ὅτι συχνὰ ἀπαντῶνται σ' αὐτοὺς τυπικὰ χαρακτηριστικά πού δὲν σχετίζονται πάντοτε ἄμεσα καὶ ἀποκλειστικά μὲ τὸ πρόσωπο στὸ ὁποῖο ἀναφέρονται, ὅτι περιέχουν γενικὰ χαρακτηριστικά πού ἀντανακλοῦν τὴν ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ περιδύλλοντος, ὅτι οἱ ἰδιότητες πού ἀφοροῦν ἕναν ἡγεμόνα-ἀρχηγὸ μπορεῖ νὰ εἶναι ὅμοιες μὲ ἰδιότητες τῆς κοινωνικῆς ομάδας στὴν ὁποία αὐτὸς προΐσταται, ἀλλὰ καὶ ὅτι τὸ χριστιανικὸ χρῶμα τοῦ καταλόγου ὑπάρχει καὶ ἀποτελεῖ προσφορὰ τοῦ Παύλου.

Μετὰ ἀπὸ τὰ παραπάνω ἐκτιμοῦμε ὅτι μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε πὼς ὁ Παῦλος δημιουργεῖ *sub specie Christianitatis*⁶⁷ ἕνα Κάτο-

65. Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση παρατηρεῖ χαρακτηριστικά ὁ Γ. Γαλίτης (ὅπ.π., σ. 97): «Πολλὰ ἀπαξ λεγόμενα δὲν ἀνήκουν στὸν συγγραφέα, γιὰ αὐτὸς παραθέτει αὐτολεξεῖ παλαιότερο ὑλικό, πού ἔχει τυποποιηθεῖ καὶ ἀφορᾷ σὲ εὐχές, ἔμνους, σύμβολα καὶ ἄλλα λειτουργικά κείμενα. Μὲ τὴν ἀφαίρεση τῶν τμημάτων αὐτῶν» –στὰ ὁποῖα ἐμεῖς προσθέτουμε καὶ ὅσα προέρχονται ἀπὸ τὸ λογοτεχνικὸ εἶδος τοῦ Κατόπτρου- «μειώνεται αἰσθητὰ τὸ ποσοστὸ τῶν ἰδιοτυπιῶν τῆς γλώσσας τῶν ποιμαντικῶν» ἐπιστολῶν.

66. Βλ. Marshall, ὅπ.π., σσ.148-149.

67. Γενικότερα ἄλλωστε ὁ Παῦλος γιὰ λόγους ἱεραποστολικῆς τακτικῆς μπορεῖ νὰ χρησιμοποιεῖ ἐκφραστικούς τρόπους γνωστούς στοὺς ἀκροατές του, ὅμως προσδίδει σ' αὐτοὺς νέο περιεχόμενο: «μέσα στὰ ὄστράκινα σκευῆ τοῦ ἀνθρώπινου λόγου τοποθετεῖ τὸ θησαυρὸ τῆς πίστεως», βλ. Καραβιδόπουλος, ὅπ.π., σ. 268.

πτρων Ἐπισκόπου. Ἐπιπλέον ὁ ὄρος «κάτοπτρον» ἀποδίδει πιστεύουμε ἐπιτυχέστερα τὴν περιγραφή τῶν προσόντων τοῦ ἐπισκόπου στὶς δυὸ ἐπιστολές, γιατί ὄχι μόνο «ἀντικατοπτρίζει», καθρεφτίζει, τίς ἀρετές ποῦ ἔχει ἢ πρέπει νὰ ἔχει κάποιος, ἀλλὰ ὑποδηλώνει ταυτόχρονα καὶ τὴν προσδοκία, τίς ἀρετές ποῦ εὐχεται καὶ προσδοκᾷ ὁ συγγραφέας ἀλλὰ καὶ οἱ ἀναγνώστες νὰ συγκεντρώνει αὐτὸς γιὰ τὸν ὁποῖο γίνεται λόγος καὶ ἔτσι προσδίδεται μιὰ διδακτικὴ προέκταση⁶⁸. Καὶ ὁ Παῦλος στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν ἀπαριθμεῖ ἀπλὰ τίς ἀρετές, μὲ τὴ γνωστὴ καὶ ἀπὸ ἄλλου προτίμησή του στὴν καταλογογραφικὴ ἔκθεση, ἀλλὰ διατυπώνει τὴν ἰδανικὴ εἰκόνα μὲ βάση τόσο ἠθικὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς ὅσο καὶ διαχρονικὰ ἀπαριθμεῖ τίς ἀρετές ποῦ πρέπει νὰ ἔχει ὁ ἐπίσκοπος, ἀλλὰ σκιαγραφεῖ ταυτόχρονα καὶ τὴν εἰκόνα ποῦ ὁ ἐπίσκοπος αὐτὸς θὰ ἔπρεπε νὰ προβάλλει στὰ μάτια τῶν ἄλλων.

Ἔτσι ὁ Ἀπόστολος Παῦλος γίνεται μέσω τῶν ἐπιστολῶν του εἰσηγητὴς τοῦ λογοτεχνικοῦ αὐτοῦ εἴδους στὸ χῶρο τῆς χριστιανικῆς γραμματείας, ἐνός εἴδους ποῦ ἐμελλε νὰ διεισδύσει καὶ πάλι σὲ ἐγκωμιαστικούς καὶ παραινετικούς λόγους καθὼς καὶ σὲ βιογραφικὰ κείμενα τῆς χριστιανικῆς λογοτεχνίας. Στὴν παράδοση αὐτοῦ τοῦ Κατόπτρου ἐπισκόπου θὰ μπορούσαμε ἐνδεικτικὰ νὰ ἐντάξουμε τὴν ἀρεταλογία κληρικοῦ ἀπὸ τὸν Μ. Βασίλειο⁶⁹ καθὼς καὶ πολλὰ παραδείγματα στὴν περιοχὴ τῆς ἀγιολογίας, ὅπου ἡ διάταξη τοῦ ὕλικου συχνὰ γίνεται μὲ κριτήριο τὴν παρουσίαση ἀρετῶν.

Ὁ Παῦλος λοιπὸν φιλοτεχνεῖ στὶς ποιμαντικὲς ἐπιστολές του τὸν ἰδεατὸ ἐπίσκοπο, ποῦ, ὅπως παραστατικὰ θὰ πει μετὰ τρεῖς αἰῶνες ὁ ἱερός Χρυσόστομος⁷⁰, «πρέπει νὰ εἶναι παντὸς λαμπτήρος λαμπρότε-

68. Εἶναι πολὺ περιοριστικὴ ὑπ αὐτὸ τὸ πρίσμα ἡ ἀποψη (Φιλιππίδης, ὀ.π., σ. 213) ὅτι ἡ διατύπωση «δεῖ + ἀπαρ. Ἐνεστ.» χρησιμοποιεῖται ἐδῶ γιὰ νὰ δηλώσει τὴ διακρίδωση τῶν στοιχείων ποῦ συνιστᾶται πρὸ τῆς εἰσόδου στὸ ἐπισκοπικὸ λειτουργημὰ καὶ πὼς ἐδῶ πρόκειται γιὰ μιὰ ἀποστολικὴ σύσταση ἀποκλειστικὰ «προληπτικοῦ χαρακτήρα».

69. Σὲ ἓνα Κάτοπτρον ἀπαριθμεῖ τίς ἀρετές ποῦ πρέπει νὰ κοσμοῦν ἓναν κληρικό: πρέπει νὰ εἶναι ἀπερίσπαστος, ἀφιλάργυρος, ἀπράγμων, ἡσύχιος, θεοφιλής, φιλόπτωχος, ἀόργητος, ἀμνησίκακος, πολὺς εἰς οἰκοδομὴν τῶν ἐγγιζόντων αὐτόν, ἀνενοδόξος, ἀνυπερήφανος, ἀκολάκευτος, ἀπερίτρεπτος (Λόγος Ἀσκητικός, PG 31, 632 B).

70. Βλ. Χρυσόστομος, Ὁμιλία Γ' στὴν Α' Πρὸς Τιμόθεον Ἐπιστολή, PG

ρος καί νά ἔχει δύο ἀκηλίδωτο». Ὁ Παῦλος θέλει τόν ἐπίσκοπο ἀκηλίδωτο κάτοπτρο· ἀλλιῶς, κατά τήν ἐξοχη περιγραφή τοῦ Μ. Βασιλείου⁷¹, ὅπως ἀκριβῶς τὸ «*ρυπῶν κάτοπτρο*» δέν μπορεῖ νά δεχθεῖ τίς «*ἐμφάσεις τῶν εἰκόνων*», ἔτσι κι ἐκεῖνος, κατειλημμένος ἀπὸ μέριμνες διοτικῆς καί «*ἐπισκοτούμενος ἐκ τοῦ φρονήματος τῆς σαρκός*», δέν θά εἶναι σέ θέση νά «*ὑποδεχθεῖ τίς ἐλλάμψεις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*» καί νά τίς ἀντικατοπτρίσει στή συνέχεια στό ποίμνιό του.

62, 547-548.

71. Βλ. Μ. Βασιλείος, Ἐπιστ. 210,6: «*Οὔτε γάρ κατόπτρον ὄντωντι δυνατὸν τῶν εἰκόνων δέξασθαι τὰς ἐμφάσεις οὔτε τὴν ψυχὴν ταῖς διοτικαῖς προειλημμένην μερίμναις καὶ τοῖς ἐκ τοῦ φρονήματος τῆς σαρκὸς ἐπισκοτουμένην πάθει δυνατόν ὑποδέξασθαι τοῦ ἁγίου Πνεύματος τὰς ἐλλάμψεις*».

DER BISCHOFSPIEGEL IN DEN PASTORALBRIEFEN UND DESSEN LITERARISCHE UMGEBUNG

Summary

Die in 1. Tim.3,2-7 und in Tit.1,7-9 zubemerkenden Kataloge von Bischofstugenden sind in der Tradition des sogenannten Fürstenspiegels - einer literarischen Gattung, das in der hellenistischen Zeit besonders geblüht hat- zu verstehen. Fürstenspiegel erscheinen wiederholt in den Literaturbereichen der Biographie und der Panegyrik; aus den Panegyrikern könnten wir hier als Hauptvertreter Seneca -der wahrscheinlich als erste die Vorstellung des Spiegels in diesem Sinn verwendete-, Plinius, Musonius Rufus und Dion Chrysostomos, aus den Biographern Suetonius und Plutarch erwähnen. Die Würdigung der paulinischen Bischofskataloge unter dieser Perspektive und die Tatsache, dass die in diesen Passagen aufweisenden Hapax-legomena auch in entsprechenden hellenistischen Fürstenspiegeln festzustellen sind, entkräften einerseits das sich auf dem Vorhanden dieser Hapax-legomena stützende Argument gegen die Echtheit der beiden Paulus-Episteln und andererseits bestätigen die Meinung, dass solche Kataloge nicht selten typische Adjektive beinhalten, die nicht direkt und ausschliesslich die gegebenenfalls behandelnde Person betreffen. Indem Paulus sein Bischofsideal unter dem Einfluss dieser Tradition ausgebildet hat, hat er einen christlichen Fürstenspiegel, also den ersten Bischofsspiegel, gestaltet, in dem alle einen idealen Bischof bezeichnenden Tugenden wie im Spiegel glänzend den jeweiligen Bischof dazu helfen, selbst die Heilige Gnade zu empfangen und sie weiter zum Nutzen der Gläubigen widerzuspiegeln.